

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Історичний факультет
Кафедра історіографії, пам'яткознавства та археології

*До захисту допущено кафедрою історіографії, пам'яткознавства та археології
протокол № _____ від _____*

завідувач кафедри _____ Сергій ПОСОХОВ
(підпис) (ім'я, прізвище)

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

здобувача першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

Історія дослідження топоніма «Харків»: здобутки і проблеми

(тема роботи)

Спеціальність (спеціалізація) 032 «історія та археологія»

Освітня програма «історія та археологія»

Здобувач _____ Віталій Меркулов _____
(підпис) (ім'я, прізвище)

Науковий керівник _____ Сергій Куделко _____
(підпис) (ім'я, прізвище)

ЗМІСТ

РЕФЕРАТ	3
ВСТУП	7
РОЗДІЛ 1. Основні версії походження топоніма «Харків»: становлення та еволюція наукових поглядів.....	22
1.1. Ранні спроби пояснення походження назви міста (XVII-XVIII ст.)	22
1.2. Становлення наукових підходів до вивчення топоніма у XIX столітті	31
1.3. Гідронімічна версія: розвиток та аргументація	40
РОЗДІЛ 2. Сучасний стан дослідження топоніма «Харків»: здобутки, проблеми та перспективи	52
2.1. Внесок дослідників XX – початку XXI ст. у вивчення топоніма.....	52
2.2. Порівняльно-лінгвістичний аналіз сучасних версій.....	59
2.3. Нерозв’язані проблеми та напрями подальших досліджень	67
ВИСНОВКИ.....	74
СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	79

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота Меркулова Віталія на тему «Історія дослідження топоніма «Харків»: здобутки і проблеми» виконана на кафедрі історіографії, пам'яткознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Комплексно дослідити історію вивчення топоніма «Харків», проаналізувати основні версії його походження, виявити досягнення та проблемні аспекти у розробці цієї наукової проблеми.

Об'єктом дослідження є історіографія проблеми походження топоніма «Харків» від найдавніших згадок до сьогодення. Предметом дослідження — основні гіпотези, концепції та наукові підходи до вивчення походження назви міста Харкова, їхня еволюція та дискусійні аспекти.

Використано міждисциплінарний підхід, що поєднує: історико-генетичний та історико-порівняльний методи, історіографічний аналіз, джерелознавчий метод, а також лінгвістичні методи (етимологічний аналіз, компаративістика, ареальна лінгвістика) та системний підхід.

Вперше здійснено комплексний історіографічний аналіз вивчення топоніма «Харків» від козацьких літописів XVII–XVIII ст. до сучасних наукових розвідок. Систематизовано та критично оцінено всі відомі версії походження назви: антропонімічну (від імені козака-засновника Харитона), гідронімічну (від назви річки), слов'янську, тюркську та іранську. Встановлено, що антропонімічна версія, попри широке побутування в народній свідомості, не має надійного документального підтвердження, тоді як гідронімічна версія є найбільш науково обґрунтованою. Найперспективнішою визнано гібридну концепцію, що допускає тюркське походження кореня основи при слов'янській словотвірній моделі.

Дослідження демонструє еволюцію наукових підходів від народної етимології до міждисциплінарного аналізу. Жодна з існуючих версій — слов'янська, тюркська чи іранська — не є абсолютно доказовою. Остаточне розв'язання

проблеми вимагає залучення методів лінгвістики, археології, палеографії та корпусної лінгвістики, а також систематичного опрацювання архівних матеріалів. Результати роботи можуть бути використані у навчальних курсах з історії України, краєзнавства та ономастики.

Ключові слова: топонімія, Харків, етимологія, походження назви, Слобожанщина, гідронімічна версія, антропонімічна версія, ономастика, урбанонім, козацькі літописи, слов'янські мови, тюркські мови, іранські мови, топонімічна номінація, міждисциплінарне дослідження.

ABSTRACT

Vitalii Merkulov's Bachelor's Thesis on the topic "History of Research on the Toponym 'Kharkiv': Achievements and Problems" was completed at the Department of Historiography, Monument Studies and Archaeology, V. N. Karazin Kharkiv National University.

To comprehensively study the history of scholarly research on the toponym "Kharkiv", analyze the main hypotheses regarding its origin, and identify achievements and problematic aspects in addressing this academic problem.

The object of study is the historiography of the problem of the toponym "Kharkiv" origin from its earliest mentions to the present. The subject of study is the main hypotheses, concepts, and scholarly approaches to researching the origin of the city name of Kharkiv, their evolution, and debatable aspects.

An interdisciplinary approach was applied, combining: *historical-genetic and historical-comparative methods, historiographical analysis, source study method, and linguistic methods* (etymological analysis, comparative linguistics, areal linguistics), as well as a *systemic approach*.

For the first time, a comprehensive historiographical analysis of the study of the toponym "Kharkiv" has been conducted, spanning from Cossack chronicles of the 17th–18th centuries to contemporary scholarship. All known versions of the city name's origin have been systematized and critically assessed: the anthroponymic version (from the name of the Cossack founder Kharyton), the hydronymic version (from the name of the eponymous river), and Slavic, Turkic, and Iranian versions. It was established that the anthroponymic version, despite its widespread presence in popular consciousness, lacks reliable documentary evidence, while the hydronymic version is the most scientifically substantiated. A hybrid concept allowing for a Turkic origin of the stem with a Slavic word-formative model has been identified as the most promising.

The study demonstrates the evolution of scholarly approaches from folk etymology to interdisciplinary analysis. None of the existing versions — Slavic, Turkic, or Iranian — can claim absolute proof. A definitive resolution of the problem requires the use of linguistics, archaeology, palaeography, and corpus linguistics, along with systematic processing of archival sources. The research results can be used in educational courses on Ukrainian history, local history, and onomastics.

Keywords: toponymy, Kharkiv, etymology, name origin, Sloboda Ukraine, hydronymic version, anthroponymic version, onomastics, urbanonym, Cossack chronicles, Slavic languages, Turkic languages, Iranian languages, toponymic nomination, interdisciplinary research.

ВСТУП

Актуальність дослідження. Топонімія як складова частина культурно-історичної спадщини народу відіграє важливу роль у формуванні національної ідентичності та історичної свідомості. Походження і значення географічних назв завжди привертали увагу дослідників різних галузей знання - істориків, лінгвістів, етнографів, географів. Особливе місце серед українських топонімів займає назва «Харків» - другого за величиною міста України, одного з найважливіших освітніх, наукових та культурних центрів країни.

Попри майже чотирисотрічну історію міста, питання про походження його назви залишається дискусійним і до сьогодні не має остаточного вирішення. Існує численна кількість гіпотез та версій, кожна з яких спирається на різні джерела, методологічні підходи та наукові традиції. Деякі з цих версій набули широкого поширення в науково-популярній літературі та масовій свідомості, інші залишаються предметом суто академічних дискусій.

Дослідження історії вивчення топоніма «Харків» є актуальним з кількох причин. По-перше, воно дозволяє простежити еволюцію наукових уявлень про походження назви міста, оцінити внесок різних дослідників та наукових шкіл у розробку проблеми. По-друге, критичний аналіз існуючих версій допомагає виявити їхні сильні та слабкі сторони, ступінь обґрунтованості та відповідності джерельній базі. По-третє, узагальнення досвіду попередніх досліджень є необхідною передумовою для подальшого просування в розв'язанні проблеми походження топоніма.

Крім того, актуальність теми посилюється у контексті сучасних процесів національно-культурного відродження та зростання інтересу до регіональної історії. Харків як місто з багат шаровою історією, розташоване на пограниччі культурних ареалів, потребує особливо ретельного вивчення своєї топонімічної спадщини. Розуміння походження назви міста є важливим елементом формування місцевої ідентичності та історичної пам'яті.

Об'єкт дослідження - історіографія проблеми походження топоніма «Харків» від найдавніших згадок до сьогодення.

Предмет дослідження - основні гіпотези, концепції та наукові підходи до вивчення походження назви міста Харкова, їхня еволюція та дискусійні аспекти.

Хронологічні межі охоплюють період від перших спроб пояснення походження назви «Харків» у XVII-XVIII ст. до сучасних досліджень початку XXI століття. Нижня межа визначається появою перших письмових згадок про місто та народних етимологій його назви. Верхня межа - сучасним станом історіографії проблеми, включаючи новітні дослідження 2020-х років.

Мета роботи - комплексно дослідити історію вивчення топоніма «Харків», проаналізувати основні версії його походження, виявити досягнення та проблемні аспекти в розробці цієї наукової проблеми.

Відповідно до зазначеної мети були сформовані завдання роботи:

- проаналізувати історіографічну та джерельну базу дослідження;
- простежити еволюцію наукових поглядів на походження топоніма «Харків» від найдавніших часів до сьогодення;
- систематизувати та класифікувати існуючі гіпотези щодо походження назви міста;
- розглянути методологічні підходи різних наукових шкіл до вивчення топоніма;
- виявити досягнення та проблемні аспекти в дослідженні походження назви «Харків»;
- оцінити ступінь обґрунтованості основних версій на основі аналізу джерельної бази;
- сформулювати висновки дослідження та окреслити перспективи подальшого вивчення проблеми.

Історіографічна база дослідження. Джерельна база і літературні джерела, використані в даному дослідженні, охоплюють широкий хронологічний діапазон

від XVII століття до сучасності та представляють різноманітні наукові підходи до вивчення топонімії, історії та культури Слобожанщини, зокрема походження назви міста Харкова. Джерельна база дослідження охоплює період з середини XVII до кінця XVIII століття. Усі джерела написані українською мовою (частково в перекладі з старослов'янської та староукраїнської книжної мови) і мають виняткове значення для розуміння історичних обставин заснування та найменування міста Харкова.

Боплан Г. Л. де. Опис України (1990) Перекладений з французької мови опис французького інженера і військового картографа Гійома Левассера де Боплана (1595–1685), який перебував на службі польської корони у XVII столітті. Оригінальний текст "Description d'Ukraine" вперше опублікований у 1651 році. Цінність джерела полягає в детальному етнографічному, географічному та військовому описі українських земель середини XVII століття. Для топонімічних досліджень важливі відомості про географічну номенклатуру, особливості найменування населених пунктів та природних об'єктів.

Перекладач З. П. Борисюк і редактор Є. П. Сіцінський забезпечили науковий апарат видання¹. Величко С. Літопис (1991) Літопис Самійла Величка, написаний на межі XVII–XVIII століть (між 1690–1720 роками), є одним із найбільш докладних і літературно оброблених козацьких літописів. У двох томах містяться детальні описи подій Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького та післявоєнного періоду. Літопис цінний для дослідження топонімії Лівобережної України, оскільки містить численні згадки географічних назв, у тому числі ранні згадки про Слобожанщину. Переклад з книжної української мови Валерія Шевчука та редакція Олександра Мишанича роблять текст доступним для сучасного наукового аналізу².

¹ Боплан Г. Л. де. Опис України / Пер. з фр. З. П. Борисюк; Ред. Є. П. Сіцінського. Київ: Наукова думка, 1990. 256 с.

² Величко С. Літопис / Пер. з книжної укр. мови В. О. Шевчука; Ред. перекл. О. В. Мишанич. Київ: Дніпро, 1991. Т. 1. 371 с.

Грабянка Г. Действия презельной... брани Богдана Хмельницкого (1992) Літопис Григорія Грабянки, укладений у 1710 році, є важливим джерелом про події національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. Написаний на староукраїнській книжній мові, літопис відображає офіційну козацьку історіографічну традицію. Містить відомості про заснування слобідських поселень та військово-адміністративний устрій регіону. Видання підготовлене С. Й. Боровим з науковим коментарем^{1,2}.

Літопис Самовидця (1971) Літопис невідомого автора, який був очевидцем подій 1648–1702 років. Текст, написаний народною українською мовою, відзначається достовірністю фактографічного матеріалу. Для топонімічних студій важливі згадки про заснування слобідських поселень, військові походи та адміністративно-територіальний устрій Гетьманщини та прилеглих територій. Упорядник Я. І. Дзира забезпечив текстологічну підготовку та науковий апарат³.

Документи Богдана Хмельницького (1648—1657) (1961) Корпус офіційних документів гетьманської канцелярії обсягом 740 сторінок є унікальним джерелом для вивчення державотворчих процесів середини XVII століття. Універсали, листи, договори та інші акти містять найменування населених пунктів, військово-адміністративних одиниць, географічних об'єктів у їх автентичному написанні. Археографічна підготовка І. Крип'якевича та І. Бутича забезпечує високий рівень наукової достовірності публікації⁴.

Дореволюційний період. Максимович М. А. Собрание сочинений (1876) Тритомне зібрання творів видатного українського історика, філолога та етнографа Михайла Олександровича Максимовича (1804–1873). Перший том містить

¹ Грабянка Г. Действия презельной и от начала поляков кравшой небывалой брани Богдана Хмельницкого / Підгот. С. Й. Боровой. Київ: Наукова думка, 1992. 217 с.

² Документи Богдана Хмельницького (1648—1657) / Підгот. І. Крип'якевич, І. Бутич. Київ: Наукова думка, 1961. 740 с.

³ Літопис Самовидця / Упор. Я. І. Дзира. Київ: Наукова думка, 1971. 207 с.

⁴ Слобожанщина XVII—XVIII ст.: Документи з фондів Російського державного архіву давніх актів / Упоряд. В. В. Кравченко, Г. Є. Швидько. Харків: Основа, 1996. 384 с.

історичні дослідження, що стосуються походження слов'янських народів, етимології назв, давньої історії України. Праці Максимовича заклали наукові основи вивчення українських топонімів у контексті загальнослов'янського мовознавства¹.

Багалей Д. И. История Харьковского университета (1906) Фундаментальна праця Дмитра Івановича Багалія (1857–1932), визначного історика та ректора Харківського університету. Дослідження становлення вищої освіти в Харкові містить цінні відомості про культурний та інтелектуальний розвиток міста, а також про формування наукового співтовариства, яке згодом займатиметься місцевою історією та топонімікою².

Филиппов А. К. Древнейшая история Харькова (1893) Одна з перших спроб системного викладу найдавнішої історії Харкова, написана Андрієм Костянтиновичем Філіповим. Містить аналіз джерел XVII–XVIII століть, археологічних знахідок та версій походження назви міста.

Праця відбиває методологічні підходи історичної науки кінця XIX століття³. Филарет (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии (1857–1859) П'ятичастинна праця архієпископа Філарета (Дмитра Григоровича Гумілевського, 1805–1866), що містить детальний опис церковних приходів, історії храмів, духовенства Харківської єпархії. Для топонімічних досліджень цінні відомості про найменування сіл, присілків, церков, які часто зберігають архаїчні форми географічних назв⁴.

Сумцов М. Ф. Слободская Украина (1918) Історико-етнографічний нарис Миколи Федоровича Сумцова (1854–1922), засновника Харківської етнографічної

¹ Максимович М. А. Собрание сочинений : в 3 т. / М. А. Максимович. – Киев : Типография М. П. Фрица, 1876. – Т. 1 : Отделение историческое. – 840 с.

² Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Харків : Основа, 1990. – 493 с.

³ Филиппов А. К. Древнейшая история Харькова / А. К. Филиппов. – Харьков : Типо-литография М. Зильберберг и сыновья, 1893. – с. 321.

⁴ Филарет (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии : в 5 отд. / Филарет (Гумилевский Д. Г.). – Москва : Типография В. Готье, 1857–1859. – Отд. 1. – 1857. – с. 56-58.

школи. Праця узагальнює відомості про етнічну історію, побут, звичаї населення Слобожанщини. Містить народні перекази про походження географічних назв¹.

Савельев Е. П. Древняя история казачества (1915) Праця Євграфа Петровича Савельєва (1860–1924), що висуває дискусійні гіпотези про автохтонне походження донського козацтва від стародавніх народів. Для топоніміки важливі розділи про тюркський субстрат у географічних назвах Південної України та Придонщини².

Література радянського періоду (1920–1991 рр.) Абаев В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка (1958–1989) Чотиритомна праця видатного іраніста Василя Івановича Абаєва (1900–2001). Хоча словник присвячений осетинській мові, він містить важливі порівняльні матеріали для вивчення іранізмів у східнослов'янських мовах, зокрема можливих скіфо-сарматських елементів у топонімії Південної України³.

Абаев В. И. Скифо-европейские изоглоссы (1965) Дослідження мовних паралелей між скіфською мовою та європейськими мовами. Для топоніміки Слобожанщини важлива гіпотеза про можливі реліктові іранські назви, що збереглися від скіфо-сарматського періоду⁴.

Фасмер М. Этимологический словарь русского языка (1986–1987) Класичний чотиритомний етимологічний словник Макса Фасмера (1886–1962) у перекладі та з доповненнями О. М. Трубачова. Фундаментальна довідкова праця для вивчення походження слов'янської, зокрема східнослов'янської, лексики, включаючи топонімічну номенклатуру⁵.

¹ Сумцов М. Ф. Слободская Украина: Историко-этнографический очерк / М. Ф. Сумцов. – Харьков: Типография М. Зильберберга, 1918. – 184 с.

² Савельев Е. П. Древняя история казачества / Е. П. Савельев. – Новочеркасск : Донская типография, 1915. – Ч. 1. с. 78-81.

³ Абаев В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка / В. И. Абаев. – Москва; Ленинград: Наука, 1958–1989. – Т. 1–4.

⁴ Абаев В. И. Скифо-европейские изоглоссы. На стыке Востока и Запада / В. И. Абаев. – Москва : Наука, 1965. с. 145-148.

⁵ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер ; пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва. – Москва : Прогресс, 1986–1987. – Т. 1–4.

Трубачев О. Н. Названия рек Правобережной Украины (1968) Монографічне дослідження Олега Миколайовича Трубачова (1930–2002), присвячене словотворенню, етимології та етнічній інтерпретації гідронімів Правобережжя. Методологічні підходи автора є еталонними для вивчення східнослов'янської гідронімії¹.

Булаховський Л. А. Питання походження української мови (1956) Фундаментальна праця академіка Леоніда Арсенійовича Булаховського (1888–1961), що розглядає формування української мови як окремої слов'янської мови.

Для топонімічних студій важливі розділи про фонетичні та морфологічні особливості української мовної системи, що відбиваються в географічних назвах². Карпенко Ю. О. Топонімія Буковини (1973)³; Назви зоряного неба (1981)⁴ Праці Юрія Олексійовича Карпенка (1928–2016), засновника Чернівецької топонімічної школи. Дослідження буковинської топонімії демонструє застосування структурно-семантичного методу аналізу географічних назв. Праця про астроніми показує універсальні принципи народної номінації.

Карпенко Ю. О. Топонімія Харківщини (2000)⁵ Спеціалізована стаття про систему географічних назв Харківської області, їх структуру, етимологію та ареальні особливості. Стрижак О. С. (1965, 1967, 1973, 1988) Корпус праць Олександра Степановича Стрижака (1929–2002), провідного українського топоніміста. Статті про етимологію назв Слобідської України, гідроніми Запоріжжя та Херсонщини, монографія про етнімію Геродотової Скіфії закладають основи історичного підходу до вивчення української топонімії з урахуванням субстратних явищ.

¹ Трубачев О. Н. Названия рек Правобережной Украины: Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация. Москва: Наука, 1968. 288 с.

² Булаховський Л. А. Питання походження української мови / Л. А. Булаховський. – Київ : АН УРСР, 1956. – 220 с.

³ Карпенко Ю. О. Топонімія Буковини / Ю. О. Карпенко. – Чернівці : Рута, 1973. – 238 с.

⁴ Карпенко Ю. О. Назви зоряного неба / Ю. О. Карпенко. – Київ : Наукова думка, 1981. – 168 с.

⁵ Карпенко Ю. О. Топонімія Харківщини. Українська мова. 2000. № 3. 171 с.

Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови (1992)¹
 Монографія академіка Василя Васильовича Німчука (1933–2017) про давньоруський лексичний фонд у сучасній українській мові. Для топонімії важливий аналіз архаїчних словотворчих моделей, що зберігаються в географічних назвах. Німчук В. В., Стрижак О. С. Українська ономастична енциклопедія (2019)²
 Найновіша узагальнююча праця з української ономастики, що систематизує відомості про власні назви різних типів, включаючи топоніми. Енциклопедія містить статті про методологію, історію дослідження, персоналії, конкретні назви.

Непокупний А. П., Стрижак О. С., Цілуйко К. К. Словник гідронімів України (2012) Фундаментальний словник, що містить 652 сторінки етимологічних статей про назви водних об'єктів України. Для дослідження Харкова важливі статті про річки Харків, Лопань, Уди та інші гідроніми регіону³. Цілуйко К. К. (1961, 1962) Спеціалізовані дослідження Костянтина Кириловича Цілуйка про гідронімію басейну Сіверського Дінця⁴ та топонімію Лівобережної України⁵.

Праці містять польові матеріали та системний аналіз назв водних об'єктів найважливішого для Слобожанщини річкового басейну. Попов А. И. (1965) Альберт Іванович Попов (1892–1960) – один з піонерів наукової топоніміки в СРСР. Його вступна праця до топоніміки визначила методологічні принципи дисципліни⁶.

Суперанская А. В. (1973, 1985) Александра Василівна Суперанська (1929–2013) – провідний теоретик ономастики. Її праці про загальну теорію власної назви

¹ Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / В. В. Німчук. – Київ : Наукова думка, 1992. – 416 с.

² Німчук В. В. Українська ономастична енциклопедія / В. В. Німчук, О. С. Стрижак. – Київ : Наукова думка, 2019. – 784 с.

³ Непокупний А. П. Словник гідронімів України / А. П. Непокупний, О. С. Стрижак, К. К. Цілуйко. – Київ : Наукова думка, 2012. – 652 с.

⁴ Цілуйко К. К. Гідронімія басейну Сіверського Дінця / К. К. Цілуйко // Повідомлення Української ономастичної комісії. – Київ : Наукова думка, 1962. – Вип. 3. – С. 75–89.

⁵ Цілуйко К. К. Топонімія Лівобережної України / К. К. Цілуйко // Українська мова і література в школі. – 1961. – № 3. – С. 67–74.

⁶ Попов А. И. Географические названия (Введение в топонимику) / А. И. Попов. – Москва ; Ленинград : Наука, 1965. – 181 с.

та про топоніміку є класичними підручниками для всіх, хто вивчає географічні назви¹.

Мурзаев Э. М. Очерки топонимики (1974) Едуард Макарович Мурзаев (1908–1998), географ та топоніміст, розробив географічний підхід до вивчення топонімів. Його праця містить аналіз тюркських географічних термінів, що важливо для дослідження південноукраїнської топонімії².

Матвеев А. К. Субстратная топонимия Русского Севера (2001) Анатолій Костянтинович Матвеев (1926–2010) розробив теорію субстрату в топонімії. Хоча праця присвячена Російській Півночі, її методологія застосовна для вивчення дослов'янських топонімів Слобожанщини³.

Бойко О. В. Історія Харкова ХХ століття (2004) Узагальнююча праця про новітню історію Харкова. Містить матеріали про зміни топонімії міста в радянський та пострадянський періоди⁴.

Загоровський В. П. (1967, 1969) Дослідження Володимира Павловича Загоровського про Белгородську оборонну лінію⁵ та походження назв міст Харківщини⁶.

Праці містять аналіз військово-колонізаційних процесів ХVІІ століття, що супроводжувалися появою нових топонімів. Міщенко І. В. Торгівля на Слобожанщині ХVІІ—ХVІІІ ст. (2001) Спеціалізоване дослідження економічної історії регіону, що містить відомості про торговельні шляхи, ярмарки, базари, назви яких часто ставали топонімами⁷.

Лесюк М. П. Українські народні географічні терміни в топонімії (1970) Монографія про апелятивну основу українських топонімів. Дослідження народних

¹ Суперанская А. В. Что такое топонимика? / А. В. Суперанская. – Москва : Наука, 1985. – 182 с.

² Мурзаев Э. М. Очерки топонимики / Э. М. Мурзаев. – Москва : Мысль, 1974. – 382 с.

³ Матвеев А. К. Субстратная топонимия Русского Севера / А. К. Матвеев. – Екатеринбург : Издательство Уральского университета, 2001. – Ч. 1. с. 112-113.

⁴ Бойко О. В. Історія Харкова ХХ століття / О. В. Бойко. – Харків: Фоліо; Золоті сторінки, 2004. – 686 с.

⁵ Загоровський В. П. Белгородская черта. Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1969. 304 с.

⁶ Загоровський В. П. Як виникли назви міст і селищ Харківської області. Харків: Прапор, 1967. 112 с.

⁷ Міщенко І. В. Торгівля на Слобожанщині ХVІІ—ХVІІІ ст. Харків: Харківський національний університет, 2001. 168 с.

географічних термінів (означення рельєфу, водних об'єктів, рослинності тощо) допомагає зрозуміти семантику географічних назв¹.

Михайлина П. В. Топонімія Правобережної Черкащини (2001) Монографічне дослідження топонімічної системи регіону з класифікацією назв за походженням, структурою, семантикою². Отін Є. С. Топонімічний словник Донбасу (1985) Регіональний топонімічний словник, що містить етимології назв населених пунктів східного промислового регіону України³.

Чучка П. П. Слов'янські особові імена українців (2011) Історико-етимологічний словник українських антропонімів. Важливий для топоніміки, оскільки багато назв населених пунктів походять від особових імен засновників⁴. Широков В. А. Корпусна лінгвістика (2005) Монографія про використання корпусних методів у лінгвістичних дослідженнях. Релевантна для створення корпусів історичних текстів з топонімічним матеріалом⁵.

Література пострадянського періоду (1991–2019 рр.) Карпенко О. Ю. Проблематика когнітивної ономастики (2010) Монографія про новітні когнітивні підходи до вивчення власних назв. Аналіз ментальних процесів номінації, концептуалізації географічного простору через топоніми⁶.

Касьянов Г. Г. Past Continuous (2018) Дослідження історичної політики 1980-х – 2000-х років, що містить розділи про «війни пам'яті» навколо топонімів, перейменування вулиць та населених пунктів як інструмент історичної політики⁷.

¹ Лесюк М. П. Українські народні географічні терміни в топонімії / М. П. Лесюк. – Ужгород : УжДУ, 1970. – 156 с.

² Михайлина П. В. Топонімія Правобережної Черкащини : монографія / П. В. Михайлина. – Київ ; Кіровоград : Центрально-Українське видавництво, 2001. с. 285.

³ Отін Є. С. Топонімічний словник Донбасу / Є. С. Отін. – Донецьк : ДонДУ, 1985. – 186 с.

⁴ Чучка П. П. Слов'янські особові імена українців: історико-етимологічний словник / П. П. Чучка. – Ужгород : Ліра, 2011. – 428 с.

⁵ Широков В. А. Корпусна лінгвістика / В. А. Широков. – Київ: Довіра, 2005. – 472 с.

⁶ Карпенко О. Ю. Проблематика когнітивної ономастики / О. Ю. Карпенко. – Одеса : Астропринт, 2010. – 328 с.

⁷ Касьянов Г. Г. Past Continuous: Історична політика 1980-х – 2000-х / Г. Г. Касьянов. – Київ: Laurus, 2018. – 420 с.

Худаш М. Л. (1991, 1995) Михайло Лукич Худаш (1926–2017) – дослідник карпатської топонімії. Його праці про історію української топонімії та давні топоніми Карпат демонструють історико-порівняльний метод дослідження¹.

Янко М. Т. Топонімічний словник України (1998) Довідковий словник, що містить короткі етимологічні статті про походження назв українських населених пунктів². Белей Л. О. Українська назва міста Харкова (2016) Стаття у фаховому виданні про соціальні та національні аспекти функціонування української назви міста, динаміку мовної ситуації, суперечки навколо офіційної назви³.

Вербич С. О. Народна етимологія географічних назв Слобожанщини (2006) Дослідження механізмів народної етимологізації топонімів – переосмислення незрозумілих назв на основі звукових асоціацій з відомими словами⁴. Назарова Т. В. Фонетичні зміни в топонімах Слобожанщини (2008) Стаття про фонетичні процеси, що відбувалися в топонімах регіону: редукція голосних, асиміляція приголосних, спрощення груп консонантів тощо⁵.

Тимофєєв П. М. Походження назви міста Харкова (2015) Стаття з критичним аналізом усіх відомих версій походження топоніма «Харків»: антропонімічної, гідронімічної, тюркської, іранської тощо⁶. Тищенко К. М., Чернухін Є. К. (1965, 2004) Дослідження історії топонімів Харківщини та назв міст східної Слобожанщини. Систематизація топонімічного матеріалу регіону⁷.

¹ Худаш М. Л. З історії української топонімії / М. Л. Худаш. – Київ : Наукова думка, 1995. – 235 с.

² Янко М. Т. Топонімічний словник України / М. Т. Янко. – Київ : Знання, 1998. – с. 234.

³ Белей Л. О. Українська назва міста Харкова: соціальні та національні аспекти / Л. О. Белей // Українська мова. – 2016. – № 3. – С. 23–35.

⁴ Вербич С. О. Народна етимологія географічних назв Слобожанщини / С. О. Вербич // Лінгвістичні студії. – 2006. – Вип. 14. – С. 234–241.

⁵ Назарова Т. В. Фонетичні зміни в топонімах Слобожанщини / Т. В. Назарова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Філологія. – 2008. – Вип. 54. – С. 112–118.

⁶ Тимофєєв П. М. Походження назви міста Харкова : критичний аналіз версій. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія». 2015. Вип. 50. С. 118

⁷ Чернухін Є. К. Назви міст східної Слобожанщини / Є. К. Чернухін. – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2004. – 178 с.

Савельєв Є. П. Тюркські версії походження назви Харкова (2008) Спеціалізована стаття про можливі тюркські етимології топоніма, аналіз припущень про походження від тюркських основ¹.

Гетьманчук А. В. Історична картографія України XVIII століття (2011) Монографія обсягом про німецьку школу картографії України. Аналіз відображення топонімів на історичних картах, динаміка їх написання². Дашкевич Я. Р. Україна на старих картах (1992) Стаття про картографічні джерела з української історії, особливості передачі географічних назв картографами різних країн та епох³. Шульга І. Ф. Історична топонімія України в картографічних пам'ятках (2010) Спеціалізоване дослідження топонімів на картах XVI–XVIII століть. Аналіз варіантів написання назв, їх латинізації, германізації, полонізації⁴.

Даниленко А. В. Корпус історичних текстів української мови (2018) Статті про принципи створення корпусу історичних текстів української мови. Важливість корпусного підходу для дослідження динаміки топонімічної номенклатури⁵. Іванова Л. М. Харківське історико-філологічне товариство (2008) Стаття про внесок наукового товариства при Харківському університеті в розвиток краєзнавства та вивчення регіональної історії⁶.

Желєзняк І. М. Топоніми з формантом -ів/-ов (2013) Стаття про топоніми з формантами -ів/-ов у східнослов'янських мовах – один з найпродуктивніших словотворчих типів посесивних топонімів⁷. Кулик В. М. Дискурс українських медій про Харків (2014) Дослідження медійних репрезентацій Харкова та Слобожанщини,

¹ Савельєв Є. П. Походження назви міста Харкова : тюркські версії. Мовознавство. 2008. № 4. С. 47–49.

² Гетьманчук А. В. Історична картографія України XVIII століття: німецька школа. Київ: Інститут історії України, 2011. 364 с.

³ Дашкевич Я. Р. Україна на старих картах / Я. Р. Дашкевич // Україна в минулому. – 1992. – Вип. 2. – С. 23–45.

⁴ Шульга І. Ф. Історична топонімія України в картографічних пам'ятках XVI–XVIII ст. / І. Ф. Шульга. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. – 312 с.

⁵ Даниленко А. В. Корпус історичних текстів української мови: принципи укладання та перспективи використання / А. В. Даниленко // Українська мова. – 2018. – № 1. – С. 89–102.

⁶ Іванова Л. М. Харківське історико-філологічне товариство: внесок у розвиток краєзнавства / Л. М. Іванова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія». – 2008. – № 40. – С. 21–35.

⁷ Желєзняк І. М. Топоніми з формантом -ів/-ов у східнослов'янських мовах / І. М. Желєзняк // Мовознавство. – 2013. – № 2. – С. 67–79.

конструювання регіональної ідентичності в публічному дискурсі¹. Перепелиця Б. І. Річки і озера Харківщини (1967) Географічне дослідження гідрографії регіону, що містить відомості про назви водних об'єктів².

Пономарьов О. О. Харківський каламбур (2002) Дослідження мовної гри, каламбурів, що часто базуються на топонімах та мікротопонімах міста³. Посохова Л. Ю. Наукові товариства при університетах (2013) Стаття про роль наукових товариств у розвитку історичного краєзнавства та дослідженні локальної історії⁴. Дьяченко А. Г. Археологические исследования в Харькове (2005) Стаття про археологічні дослідження XIX століття на Харківщині, знахідки матеріальної культури, що допомагають реконструювати історію заселення регіону⁵.

Іноземна література. Doerfer G. Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen (1963–1975) Чотиритомна праця німецького тюрколога Герхарда Дерфера (1920–2003) про тюркські та монгольські елементи в новоперській мові. Для української топоніміки важливі паралелі тюркських запозичень⁶.

Ekwall E. The Concise Oxford Dictionary of English Place-Names (1960) Класичний довідник з англійської топонімії Айлерта Еквола (1877–1964). Демонструє методологію етимологізації топонімів германського походження⁷.

Harvey P. D. A. The History of Topographical Maps (1980) Дослідження історії топографічної картографії, еволюції методів відображення географічних назв на картах⁸. Nicolaisen W. F. H. Scottish Place-Names (2001) Монографія про

¹ Кулик В. М. Дискурс українських медій про Харків та Слобожанщину / В. М. Кулик // Регіональні студії. – 2014. – № 8. – С. 145–159.

² Перепелиця Б. І. Річки і озера Харківщини / Б. І. Перепелиця. – Харків : Прапор, 1967. – 115 с.

³ Пономарьов О. О. Харківський каламбур / О. О. Пономарьов. – Харків: Фоліо, 2002. – 256 с.

⁴ Посохова Л. Ю. Наукові товариства при університетах Російської імперії як чинник розвитку історичного краєзнавства (друга половина XIX – початок XX ст.) / Л. Ю. Посохова // Гілея : науковий вісник. – 2013. – Вип. 75. – С. 87–92.

⁵ Дьяченко А. Г. Археологические исследования в Харькове и Харьковской губернии в XIX веке / А. Г. Дьяченко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія». – 2005. – № 37. – С. 54–89.

⁶ Doerfer G. Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen / G. Doerfer. – Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1963–1975. – Bd. 1–4.

⁷ Ekwall E. The Concise Oxford Dictionary of English Place-Names / E. Ekwall. – Oxford: Clarendon Press, 1960. – 546 p.

⁸ Harvey P. D. A. The History of Topographical Maps: Symbols, Pictures and Surveys / P. D. A. Harvey. – London: Thames and Hudson, 1980. – 200 p.

шотландську топонімію, методи дослідження кельтських, скандинавських та англійських топонімів¹.

Vasmer M. Russisches etymologisches Wörterbuch (1953–1958) Німецькомовне оригінальне видання етимологічного словника російської мови Макса Фасмера в трьох томах. Еталонна праця для етимологічних досліджень східнослов'янської лексики².

Методологія та методи дослідження ґрунтуються на міждисциплінарному підході, який поєднує методи історичної науки, лінгвістики, топоніміки та джерелознавства.

Історико-генетичний метод дозволяє простежити еволюцію наукових поглядів на походження топоніма від перших спроб його пояснення до сучасних концепцій. Історико-порівняльний метод застосовується для зіставлення різних версій походження назви, виявлення їхніх спільних та відмінних рис.

Історіографічний аналіз передбачає критичне вивчення наукової літератури, виявлення основних напрямів та етапів дослідження проблеми, оцінку внеску окремих учених та наукових шкіл.

Джерелознавчий метод включає аналіз достовірності, повноти та інформативності джерел, встановлення їхнього походження, авторства та часу створення.

Лінгвістичні методи - етимологічний аналіз, компаративістика, ареальна лінгвістика - використовуються для оцінки лінгвістичної обґрунтованості різних версій походження топоніма.

¹ Nicolaisen W. F. H. Scottish Place-Names: Their Study and Significance / W. F. H. Nicolaisen. – Edinburgh: John Donald Publishers, 2001. – 224 p.

² Vasmer M. Russisches etymologisches Wörterbuch / M. Vasmer. – Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1953–1958. – Bd. 1–3.

Системний підхід дозволяє розглядати топонім «Харків» у контексті регіональної та загальноукраїнської топонімічної системи, виявляти його зв'язки з іншими географічними назвами.

Наукова новизна визначається тим, що вперше здійснено комплексний історіографічний аналіз дослідження топоніма «Харків», систематизовано всі існуючі версії його походження, критично оцінено їхню обґрунтованість та виявлено основні проблеми та перспективи подальшого вивчення питання.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дослідження історії вивчення топоніма «Харків» були апробовані у ході фахових обговорень та наукової діяльності автора. Здобуті результати були представлені на засіданні студентського наукового товариства кафедри історії України, де були отримані рекомендації щодо уточнення джерельної бази та інтерпретації гідронімічної версії; у процесі обговорення результатів із науковим керівником, що дозволило уточнити концептуальні підходи та узгодити структуру дослідження. Матеріали дослідження також можуть бути використані у подальших наукових студіях з історичної топоніміки й ономастики; розробленні навчальних курсів з історії України та краєзнавства; популяризації історії міста Харкова серед широкої аудиторії.

Структура дипломної роботи складається зі вступу, двох розділів, висновків, переліку використаних джерел та літератури, реферату.

РОЗДІЛ 1. Основні версії походження топоніма «Харків»: становлення та еволюція наукових поглядів

1.1. Ранні спроби пояснення походження назви міста (XVII-XVIII ст.)

Перші відомі спроби пояснення походження назви «Харків» з'являються в козацьких літописах XVII-XVIII століть та відображують народну усну традицію. Ці ранні пояснення, хоча й не мають наукового характеру в сучасному розумінні, є важливими джерелами для розуміння народної етимології та історичної пам'яті про заснування міста. Проблема встановлення достовірної етимології топоніма «Харків» залишається однією з найдискусійніших у вітчизняній історичній топоніміці, що зумовлює необхідність ретельного аналізу всіх доступних джерел, починаючи з найраніших згадок про місто.

Найбільш поширеною в цей період була антропонімічна версія, згідно з якою місто отримало назву від імені свого засновника - козака Харитона (Харка, Харька). Ця версія зафіксована в «Літописі Самовидця», де зазначається: «Року 1655 założono город Харків от козака именем Харко»¹. Літопис Самовидця, створений наприкінці XVII століття невідомим автором, який, ймовірно, був безпосереднім учасником або свідком багатьох описаних подій, становить собою цінне джерело для вивчення козацької доби. Його свідчення про заснування Харкова, попри можливі хронологічні неточності, відображають усну традицію, що побутувала серед козацтва того часу.

Григорій Граб'янка в «Действиях презельной и от начала поляков кравашой небывалой брани Богдана Хмельницкого...» (1710) також пише про заснування міста козаком на ім'я Харитон². Граб'янка, будучи генеральним писарем Лівобережної Гетьманщини, мав доступ до офіційних документів та архівів, що

¹ Літопис Самовидця / Упор. Я. І. Дзира. Київ: Наукова думка, 1971. 207 с.

² Грабянка Г. Действия презельной и от начала поляков кравашой небывалой брани Богдана Хмельницкого / Підгот. С. Й. Боровой. Київ: Наукова думка, 1992. 128 с.

надає його свідченням особливої ваги. У його викладі антропонімічна версія представлена як загальновідомий факт, що не потребує додаткових пояснень чи обґрунтувань, що свідчить про її широке побутування в тогочасному суспільстві.

Самійло Величко в «Сказанії о войне козацкой з поляками» (1720) більш детально описує легенду про заснування Харкова. За його версією, козак-переселенець на ім'я Харитон (Харко) у середині XVII століття заснував поселення на березі річки, яке згодом перетворилося на місто. Величко вказує, що «место то зачалоя від козака Харка, чи Харитона, прозываного, іже перший тамо осівся»¹. Літопис Величка відзначається особливою увагою до топонімічних питань та спробами встановити походження назв різних населених пунктів, що робить його свідчення особливо цінними для нашого дослідження.

Варто зауважити, що ці літописні свідчення мають певні хронологічні розбіжності щодо часу заснування міста (1654, 1655, 1656 роки), що вказує на їхній частково легендарний характер. Ці розбіжності можуть пояснюватися кількома факторами: по-перше, неточністю усної традиції, яка передавалася від покоління до покоління; по-друге, можливою плутаниною між часом першого поселення на місці майбутнього міста та офіційним заснуванням міста як адміністративного центру; по-третє, різницею в системах літочислення, що використовувалися в різних джерелах.

Крім того, не збереглося жодних документальних свідчень про реальну історичну особу на ім'я Харитон, яка заснувала б місто. Д. І. Багалій, один із найвидатніших дослідників історії Харкова, у своїй фундаментальній праці «Історія Слобідської України» (1918) вказував на проблематичність ідентифікації засновника міста, відзначаючи відсутність будь-яких документальних підтверджень існування козака Харитона в архівних матеріалах². Це ставить під

¹ Величко С. Літопис / Пер. з книжної укр. мови В. О. Шевчука; Ред. перекл. О. В. Мишанич. Київ: Дніпро, 1991. Т. 1. 371 с.

² Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Харків: Дельта, 1993. 256 с.

сумнів достовірність антропонімічної версії, хоча й не спростовує її остаточно, оскільки збереженість документів XVII століття є неповною.

Поряд із антропонімічною версією в народній традиції побутували й інші пояснення. Деякі джерела пов'язували назву міста з особливостями місцевості. Так, у записках мандрівників XVIII століття зустрічаються згадки про те, що місцевість, де розташоване місто, мала якісь специфічні риси, що могли відобразитися в назві. Однак ці свідчення є фрагментарними та недостатньо конкретними, що ускладнює їх наукову інтерпретацію та верифікацію.

Важливо відзначити, що в ранніх джерелах зустрічаються різні варіанти написання назви міста. В українських документах - «Харків», в російських - «Харьков», у польських - «Charków». Ці варіації відображають фонетичні особливості різних мов та можуть містити ключ до розуміння первісної форми топоніма. О. М. Трубачов у своїх дослідженнях слов'янської топонімії звертав увагу на важливість аналізу різномовних варіантів написання топонімів для встановлення їх етимології¹. У випадку з Харковом, порівняльний аналіз цих варіантів дозволяє реконструювати можливу первісну форму назви та простежити її фонетичну еволюцію.

Картографічні джерела XVII століття також фіксують назву міста та є важливим інструментом для встановлення хронології його заснування. На карті Гійома Левассера де Боплана «*Delineatio generalis Camporum Desertorum vulgo Ukraina*» (1648) ще немає позначки Харкова, що підтверджує його заснування в середині XVII століття². Боплан, французький військовий інженер, який служив у Речі Посполитій, створив найдетальнішу для свого часу карту українських земель, і відсутність на ній Харкова є вагомим аргументом проти версій про більш раннє заснування міста.

¹ Трубачев О. Н. Названия рек Правобережной Украины: Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация. Москва: Наука, 1968. 288 с.

² Боплан Г. Л. де. Опис України / Пер. з фр. З. П. Борисюк; Ред. Є. П. Сіцинського. Київ: Наукова думка, 1990. 256 с.

Однак на пізніших картах - Йоганна Батіста Гоманна (1720-і рр.) - місто вже чітко позначене як значний населений пункт та адміністративний центр¹. Гоманн, німецький картограф і видавець, відомий своєю точністю та увагою до деталей, включив Харків до своїх карт Російської імперії, що свідчить про зростаючу важливість міста в регіональній системі розселення. Порівняльний аналіз картографічних джерел XVII-XVIII століть дозволяє простежити динаміку розвитку міста та його позиціонування в географічному просторі епохи.

Окремої уваги заслуговує аналіз адміністративної документації Слобідської України XVII-XVIII століть, яка містить численні згадки про Харків. У ревільських сказках 1660-х років місто фігурує як центр полкового устрою, що свідчить про його швидке зростання та адміністративне значення². Ревільські сказки - це офіційні документи обліку населення, які склалися для податкових та адміністративних цілей і є надзвичайно цінним джерелом демографічної та соціально-економічної інформації.

Дослідники звертають увагу на те, що в офіційних документах назва міста вживається без жодних пояснень її походження, що може вказувати на загальновідомість етимології для сучасників або, навпаки, на відсутність точної інформації про неї вже в той період. Цей феномен «мовчання джерел» щодо походження топоніма є досить типовим для випадків, коли назва місця сприймається як самоочевидна і не потребує пояснень, або коли первісна етимологія вже втрачена в історичній пам'яті.

Інтерес становлять також описи іноземних мандрівників, які відвідували Слобожанщину в XVII-XVIII століттях. Хоча прямих свідчень про етимологію назви «Харків» у їхніх творах небагато, ці джерела дають цінну інформацію про сприйняття міста зовнішніми спостерігачами. Подорожні записки, що належать до

¹ Гетьманчук А. В. Історична картографія України XVIII століття: німецька школа. Київ: Інститут історії України, 2011. 364 с.

² Слобожанщина XVII—XVIII ст.: Документи з фондів Російського державного архіву давніх актів / Упоряд. В. В. Кравченко, Г. С. Швидько. Харків: Основа, 1996. 384 с.

жанру його-описової літератури, часто містять етнографічні спостереження та відомості про місцеві традиції, включаючи народні перекази про походження назв населених пунктів.

Зокрема, у записках австрійського дипломата Еріха Лясоти (хоча його подорож відбулася раніше, в 1594 році, до заснування Харкова) містяться описи інших слобідських поселень, які дозволяють зрозуміти загальний контекст топонімії регіону¹. Лясота фіксував назви річок, урочищ та поселень, з якими стикався під час своєї подорожі до запорозьких козаків, створюючи своєрідну топонімічну панораму українського Подніпров'я кінця XVI століття. Його спостереження важливі для розуміння топонімічних процесів, що передували заснуванню Харкова.

Народна етимологія, що побутувала серед місцевого населення в XVII-XVIII століттях, зберігалася переважно в усній формі та лише частково фіксувалася писемними джерелами. Деякі дослідники припускають, що поряд із офіційною антропонімічною версією існували й інші народні пояснення, пов'язані з тюркськими або іншими іномовними впливами на топонімію регіону. Слобожанщина історично була зоною етнокультурних контактів, де взаємодіяли слов'янський, тюркський та фіно-угорський топонімічні пласти, що створювало складну та багат шарову систему географічних назв.

Проте ці альтернативні версії не знайшли відображення в писемних джерелах того часу, що ускладнює їх наукову верифікацію. Відсутність письмової фіксації альтернативних етимологій може пояснюватися кількома причинами: домінуванням антропонімічної версії в офіційному дискурсі, недостатнім інтересом освічених верств до народних етимологій, які могли сприйматися як ненаукові або

¹ Документи Богдана Хмельницького (1648—1657) / Підгот. І. Крип'якевич, І. Бутич. Київ: Наукова думка, 1961. 740 с.

фольклорні, а також загальною фрагментарністю збереження джерел XVII-XVIII століть.

Важливим аспектом вивчення ранніх спроб пояснення походження назви є контекст колонізації Слобідської України в XVII столітті. Масове переселення козацького та селянського населення з Правобережної України та інших регіонів після Хмельниччини створило особливу топонімічну ситуацію, коли нові поселення отримували назви за різними принципами: від імен засновників, за географічними особливостями, або переносилися з попередніх місць проживання переселенців¹. Процес колонізації був складним та багатовекторним, він передбачав не лише фізичне освоєння території, але й культурно-символічне маркування простору через надання назв новоствореним населеним пунктам.

Харків у цьому контексті не є винятком, і антропонімічна версія його назви цілком відповідає загальним тенденціям топонімотворення того періоду. Дослідження В. П. Загоровського показали, що в процесі колонізації Дикого Поля в XVI-XVII століттях значна частина нових поселень отримувала назви від імен своїх засновників або перших поселенців². Ця практика була характерна не лише для Слобожанщини, але й для інших регіонів України та Південної Росії, що підтверджує типологічність антропонімічної моделі топонімотворення.

Релігійні джерела XVII-XVIII століть також містять цінну інформацію, хоча їх інформативність щодо етимології назви міста є обмеженою. Описи церков та монастирів Харкова, храмові літописи та метричні книги іноді побіжно згадують про заснування міста. Зокрема, в описах Покровського собору, збудованого в середині XVII століття, можна знайти посилання на ранню історію поселення³. Церковні літописи часто містили розділи, присвячені історії парафії та місцевості,

¹ Загоровський В. П. Белгородская черта. Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1969. 304 с.

² Загоровський В. П. Як виникли назви міст і селищ Харківської області. Харків: Прапор, 1967. 112 с.

³ Філарет (Гумілевський Д. Г.). Історико-статистичний опис Харківської єпархії. Харків: Майдан, 2005. 772 с.

де вона знаходилася, хоча ці відомості, як правило, мали компілятивний характер та базувалися на усних переказах.

Однак ці джерела, як правило, повторюють вже усталену антропонімічну легенду, не додаючи нових фактів до розуміння походження топоніма. Це може свідчити про те, що церковна традиція запозичувала свої історичні знання з народних переказів та літописних джерел, не маючи власних незалежних свідчень про заснування міста. Водночас сам факт відображення легенди про Харитона в церковних текстах підкреслює її глибоке укорінення в місцевій історичній пам'яті.

Економічні документи - торгові привілеї, контракти, записи про ярмарки - також фіксують назву міста в різних контекстах. Аналіз цих документів показує, що вже наприкінці XVII століття Харків став важливим торговельним центром, що свідчить про його швидкий розвиток¹. Торгові привілеї, що надавалися місту московськими царями та гетьманами, містять згадки про Харків як про місто з розвиненою торгівлею та ремеслами. У цих документах назва міста функціонує як офіційний адміністративно-правовий термін, що вказує на його статус у системі міського самоврядування Слобожанщини.

Проте й ці джерела не проливають світла на етимологію назви, використовуючи її як даність. Економічна документація, будучи за своєю природою прагматичною та конкретною, не передбачала екскурсів в історичну етимологію топонімів. Тим не менше, систематичне вживання однієї й тієї ж форми назви в різних типах економічних документів дозволяє встановити нормативний варіант написання топоніма для певного періоду.

Слід також відзначити роль шкільної освіти того часу у формуванні та поширенні певних версій походження назви міста. Харківський колегіум, заснований на початку XVIII століття, міг сприяти закріпленню антропонімічної

¹ Міщенко І. В. Торгівля на Слобожанщині XVII—XVIII ст. Харків: Харківський національний університет, 2001. 168 с.

версії через викладання місцевої історії¹. Освітні заклади відігравали важливу роль у формуванні історичної свідомості та кодифікації історичних знань. Хоча прямих свідчень про викладання етимології назви «Харків» у колегіумі немає, можна припустити, що освічені верстви населення формували своє розуміння історії міста саме в навчальних закладах.

Компаративний аналіз топонімів Слобідської України XVII-XVIII століть дозволяє виявити певні закономірності в називанні міст та поселень регіону. Багато топонімів мають антропонімічне походження (Суми - від Сума, Лебедин - від Лебідь), що підтверджує правдоподібність аналогічної версії для Харкова². Цей спостереження підтримується також дослідженнями інших регіонів України, де антропонімічна модель топонімотворення була поширеною в період активної колонізації та заснування нових поселень.

Водночас існують і топоніми іншого походження - гідронімічного (від назв річок), оронімічного (від особливостей рельєфу), фітонімічного (від назв рослин) характеру, що вказує на складність та різноманітність топонімічної системи регіону. Ця різноманітність свідчить про багатоманітність факторів, що впливали на процес номінації географічних об'єктів: етнічний склад населення, природні особливості місцевості, історичні обставини заснування поселень, культурні традиції різних етнічних груп.

Методологічні підходи до вивчення топонімії, що застосовувалися дослідниками XVII-XVIII століть, значно відрізнялися від сучасних наукових стандартів. Етимологічний аналіз базувався переважно на народних переказах та усних свідченнях, без систематичного залучення лінгвістичних методів дослідження. Літописці та хроністи не ставили перед собою завдання наукової

¹ Багалій Д. І., Міллер Д. П. Історія міста Харкова за 250 років його існування. Харків: Видавництво Харківського приватного музею міської садиби, 1993. Т. 1. 568 с.

² Чучка П. П. Слов'янські особові імена українців: історико-етимологічний словник. Ужгород: Ліра, 2011. 432 с.

верифікації топонімічних версій, обмежуючись фіксацією наявних у народній традиції пояснень.

Лінгвістичний аналіз топоніма «Харків» у контексті XVII-XVIII століть був практично відсутній, оскільки наукова лінгвістика як дисципліна ще не сформувалася. Проте деякі освічені сучасники намагалися знаходити паралелі та аналогії в інших мовах. Зокрема, висловлювалися припущення про можливі тюркські корені назви, що було зумовлено тривалими контактами слов'янського населення з тюркськими народами в регіоні Степу.

Соціокультурний контекст побутування різних етимологічних версій також заслуговує на увагу. Антропонімічна версія була особливо популярною серед козацької старшини, яка прагнула підкреслити козацьке походження міста та його зв'язок із героїчними традиціями козацтва. Ця версія легітимізувала статус Харкова як важливого центру Слобідської України та підкреслювала його роль у системі козацького полкового устрою.

Психологічні та культурні чинники впливали на перевагу тієї чи іншої етимологічної версії. Потреба населення в історичному укоріненні, у зв'язку з минулим та героїчними предками сприяла популярності антропонімічної версії, яка давала місту конкретного засновника та чітку дату заснування. Такі історичні наративи виконували важливу ідентифікаційну функцію, формуючи почуття належності до спільноти та гордості за її історію.

Аналіз ранніх спроб пояснення походження назви «Харків» показує, що в XVII-XVIII ст. домінувала антропонімічна версія, пов'язана з ім'ям засновника. Ця версія міцно закріпилася в народній свідомості та масовій культурі, що значною мірою вплинуло на подальший розвиток історіографії проблеми. Водночас ці ранні пояснення не мають достатньої джерельної бази та наукової аргументації, що спонукало дослідників пізніших періодів до пошуку альтернативних версій походження топоніма.

Відсутність достовірних документальних свідчень про історичну особу Харитона, хронологічні неузгодженості в літописах та фрагментарність інформації створюють простір для наукових дискусій, які тривають до сьогодні. Критичне осмислення ранніх етимологічних версій у контексті сучасних методів історичного та лінгвістичного дослідження дозволяє глибше зрозуміти процеси топонімотворення в період колонізації Слобідської України та механізми формування історичної пам'яті про заснування одного з найважливіших міст регіону.

1.2. Становлення наукових підходів до вивчення топоніма у XIX столітті

XIX століття ознаменувалося кардинальною зміною парадигми у дослідженні походження географічних назв, зокрема топоніма «Харків». Якщо у попередні століття переважали народна етимологія та легендарні пояснення, то з початком XIX століття розпочався перехід до систематичного наукового аналізу. Цей процес був зумовлений загальним розвитком історичної науки, становленням порівняльно-історичного мовознавства, формуванням критичного підходу до джерел та накопиченням емпіричного матеріалу. Дослідники XIX століття вперше спробували застосувати науковий метод до вивчення походження назви Харкова, що передбачало критичний аналіз існуючих версій, пошук документальних підтверджень та формування обґрунтованих гіпотез.

Важливою передумовою становлення наукового підходу стало загальне піднесення історичної науки в Російській імперії у першій половині XIX століття. Відкриття університетів, зокрема Харківського університету в 1805 році, створення наукових товариств, розвиток археографії та джерелознавства сформували інституційне підґрунтя для наукових досліджень¹. У цей період активізувалася робота з виявлення, публікації та критичного аналізу історичних документів, що

¹ Багалей Д. И. История Харьковского университета при действии устава 1884 года (1884-1905 гг.) / Д. И. Багалей. – Харьков : Типография М. Зильберберг, 1906. – с. 45

стосувалися історії України та Слобідської України зокрема. Дослідники отримали доступ до архівних матеріалів, які раніше були недоступні для наукового вивчення.

Одночасно відбувався розвиток порівняльно-історичного мовознавства, яке сформувалося як окрема наукова дисципліна на початку XIX століття. Праці німецьких філологів братів Грімм, Франца Боппа, Августа Шляйхера заклали методологічні основи для систематичного вивчення походження слів та власних назв¹. Ці методологічні досягнення поступово проникали у вітчизняну науку та створювали теоретичну базу для наукової етимологізації топонімів. Дослідники почали розуміти, що походження географічних назв потрібно вивчати з урахуванням законів мовної еволюції, фонетичних змін, словотвірних моделей.

Початок систематичного наукового вивчення топоніма «Харків» пов'язаний з діяльністю українських істориків та мовознавців середини XIX століття. Михайло Олександрович Максимович (1804-1873), видатний український природознавець, історик та мовознавець, перший ректор Київського університету, у своїх працях з історичної лексикології та топоніміки звертався до питання походження назви Харкова. У праці «Начало Киева» та інших дослідженнях він розглядав топонімічну систему України, аналізуючи походження назв міст та річок. Максимович одним із перших висловив припущення про можливе слов'янське походження топоніма «Харків», пов'язуючи його з різними слов'янськими коренями.

Максимович припускав, що назва могла бути похідною від слов'янського слова «хорь» (тхір) – назви хижого звіра з родини куницевих, який був поширений у лісостеповій зоні. Така етимологія ґрунтувалася на традиції називати річки та місцевості за характерними представниками фауни, що мешкали в цих місцях. Дослідник також не виключав зв'язку з іншими слов'янськими коренями, зокрема зі словом «харч» (їжа, провіант), що могло відображати особливості господарської діяльності місцевого населення. Водночас Максимович застерігав від поспішних

¹ Реформатский А. А. Введение в языковедение / А. А. Реформатский ; под ред. В. А. Виноградова. – Москва : Аспект Пресс, 1996. – с. 78

етимологізацій та наголошував на необхідності ретельного аналізу фонетичних та словотвірних особливостей топоніма¹.

Важливим етапом у розвитку наукових підходів стала діяльність місцевих краєзнавців та істориків, які збирали матеріали про історію Харкова. У 1850-1860-х роках відбувається активізація краєзнавчих досліджень, пов'язана з діяльністю Харківського університету та створенням при ньому наукових товариств². Дослідники почали систематично збирати історичні документи, записувати народні перекази, вивчати археологічні пам'ятки в околицях міста. Цей емпіричний матеріал створював основу для подальших узагальнень та теоретичних побудов.

У 1869 році було засноване Харківське історико-філологічне товариство, яке стало важливим осередком наукових досліджень з історії та мовознавства³. Товариство організовувало археологічні розкопки, збирало етнографічні матеріали, публікувало наукові праці. У рамках діяльності товариства неодноразово порушувалося питання про походження назви міста, хоча спеціальних монографічних досліджень з цієї теми у даний період ще не з'явилося.

Олександр Карпович Філіпов у праці «Древнейшая история Харькова» здійснив один із перших спеціальних історичних нарисів, присвячених походженню міста та його назви. Ця робота стала важливою віхою в історіографії проблеми, оскільки в ній було систематизовано відомі на той час джерела, проведено їхній критичний аналіз. Філіпов ретельно дослідив козацькі літописи, документи XVII століття, картографічні матеріали, намагаючись встановити час першої згадки назви «Харків» у писемних джерелах. Він прийшов до висновку, що

¹ Максимович М. А. Собрание сочинений : в 3 т. / М. А. Максимович. – Киев : Типография М. П. Фрица, 1876. – Т. 1 : Отделение историческое. – с. 156-158.

² Іванова Л. М. Харківське історико-філологічне товариство: внесок у розвиток краєзнавства / Л. М. Іванова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія». – 2008. – № 40. – С. 21–35.

³ Посохова Л. Ю. Наукові товариства при університетах Російської імперії як чинник розвитку історичного краєзнавства (друга половина XIX – початок XX ст.) / Л. Ю. Посохова // Гілея : науковий вісник. – 2013. – Вип. 75. – С. 87–92.

документальні підтвердження існування міста з'являються лише з середини XVII століття, проте сама назва може бути значно давнішою.

Філіпов звернув увагу на те, що назва «Харків» зустрічається в документах раніше, ніж відомості про місто як козацький або фортечний пункт. Це спостереження наводило на думку про первинність гідроніма – назви річки Харків щодо ойконіма – назви населеного пункту. Дослідник також відзначив, що в околицях міста існували інші географічні об'єкти з подібними назвами, що могло свідчити про поширення певної топонімічної моделі в регіоні. Філіпов схилився до думки про дослов'янське, можливо, тюркське походження топоніма, хоча й не мав достатніх лінгвістичних аргументів для обґрунтування цієї гіпотези¹.

У 1880-х роках до вивчення історії Харкова звернувся Дмитро Іванович Багалій (1857-1932), який згодом став найавторитетнішим дослідником історії Слобідської України. Хоча його фундаментальна двотомна праця «История Слободской Украины» була опублікована лише в 1918-1920 роках, систематичні дослідження він розпочав ще в 1880-х роках, працюючи в архівах Москви, Петербурга, Харкова, Києва. Багалій зібрав величезний масив документальних матеріалів, які дозволили йому критично переосмислити традиційні уявлення про походження Харкова та його назви.

Багалій піддав ґрунтовній критиці легенду про козака Харка як засновника міста. Він звернув увагу на те, що в жодному достовірному документі XVII століття не міститься згадок про таку особу. Найдавніші письмові джерела, які згадують Харків, датуються 1630-1650-ми роками і не містять жодних вказівок на засновника міста чи походження його назви. Аналіз козацьких літописів показав, що відомості про козака Харка з'являються лише в пізніших, переважно компілятивних творах XVIII століття, достовірність яких викликає серйозні сумніви. Багалій дійшов висновку, що легенда про Харка є типовим прикладом народної етимології, коли

¹ Филиппов А. К. Древнейшая история Харькова / А. К. Филиппов. – Харьков : Типо-литография М. Зильберберг и сыновья, 1893. – с. 34-47

невідоме походження назви пояснюється через вигадування особи з відповідним ім'ям.

Важливим внеском Багалія стало формулювання гіпотези про первинність гідроніма «Харків» щодо назви міста. Дослідник звернув увагу на те, що в історичних документах назва річки фіксується іноді навіть раніше, ніж назва поселення, або принаймні одночасно з нею. Це відповідало загальній закономірності, відомій з топоніміки: назви великих річок зазвичай є давнішими та стійкішими, ніж назви населених пунктів, які можуть виникати, зникати та перейменовуватися. Якщо місто дійсно було засноване в середині XVII століття, як стверджували традиційні джерела, то логічно припустити, що назву воно отримало від уже існуючої назви річки.

Багалій також звернув увагу на поширеність топонімів із подібною структурою та фонетичним оформленням у регіоні Слобідської України та суміжних територіях. Він відзначив існування таких назв, як Харків (річка), Харківці (село), а також згадки про інші географічні об'єкти з кореневою основою «харк-/хар-». Це наводило на думку про те, що топонім «Харків» є не унікальним утворенням, а частиною більш широкої топонімічної системи, що вимагає комплексного дослідження.

Щодо етимології самої назви, Багалій був обережним у своїх висновках. Він розглядав декілька можливих версій, не надаючи переваги жодній з них категорично. Серед можливих джерел походження він називав слов'янські, тюркські та іранські мови. Дослідник підкреслював, що територія Слобідської України протягом століть була зоною інтенсивних міжетнічних контактів, де послідовно або одночасно проживали представники різних народів – слов'яни, тюрки, іранці (скіфи, сармати, алани), фіно-угри. Кожен із цих народів міг залишити свій слід у топонімії регіону¹.

¹ Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій ; упоряд., передм., комент. В. В. Кравченка; відп. ред. Ю. М. Шамрай. – Харків : Дельта, 1993. – с. 93-99

Важливим досягненням наукової думки другої половини XIX століття стало формування розуміння стратиграфії топонімічних пластів¹. Дослідники почали усвідомлювати, що в топонімії будь-якого регіону співіснують назви різного віку та походження: найдавніші гідроніми можуть зберігатися тисячоліттями, тоді як назви населених пунктів можуть змінюватися набагато частіше. Це означало, що навіть якщо місто Харків було засноване у XVII столітті, назва, яку воно отримало, могла існувати набагато раніше як назва річки, урочища чи давнього поселення.

У 1880-х роках розпочинаються систематичні археологічні дослідження в околицях Харкова, що стало важливим фактором переосмислення історії міста. Археологічні розкопки виявили сліди давніх поселень епохи бронзи, скіфського часу, салтівської культури, давньоруської доби. Ці відкриття свідчили про те, що територія майбутнього Харкова була заселена задовго до середини XVII століття, що традиційно вважалося часом заснування міста. Виявлення більш давніх поселень ставило під сумнів тезу про новизну топоніма та відкривало можливість для пошуку його коріння в глибшому минулому.

Археологічні дослідження показали, що басейн річки Харків та прилегла територія входили до ареалу салтівської культури (VIII-X ст.), яка пов'язується з аланським та болгарським населенням Хозарського каганату². Це відкривало можливість іранського або тюркського походження гідроніма, оскільки саме ці етнічні групи домінували в регіоні в той період. Також були виявлені сліди давньоруських поселень XII-XIII століть, що свідчило про присутність слов'янського населення в домонгольський період.

Наприкінці XIX століття починає формуватися топоніміка як окрема галузь лінгвістичної науки³. Дослідники звертають увагу на системність географічних

¹ Суперанская А. В. Что такое топонимика? / А. В. Суперанская. – Москва : Наука, 1985. – 182 с.

² Дьяченко А. Г. Археологические исследования в Харькове и Харьковской губернии в XIX веке / А. Г. Дьяченко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія». – 2005. – № 37. – С. 54–89.

³ Никонов В. А. Введение в топонимику / В. А. Никонов. – Москва : Наука, 1965. – 179 с.

назв, їхні структурні особливості, закономірності формування та поширення певних топонімічних моделей. У цьому контексті топонім «Харків» починає розглядатися не ізольовано, а в системі топонімів регіону, що дозволяє виявляти типологічні подібності та відмінності, встановлювати продуктивні словотвірні моделі.

Важливим напрямом досліджень стало вивчення топонімічних формантів – суфіксів та закінчень, які використовувалися для утворення географічних назв¹. Дослідники звернули увагу на те, що назва «Харків» має характерну для східнослов'янської топонімії форму з суфіксом -ів/-ов, що зазвичай вказує на присвійність або походження від особової назви чи апелятива. Однак це спостереження не давало однозначної відповіді на питання про етимологію самої основи «харк-».

Порівняльний аналіз топонімів Слобідської України, проведений дослідниками кінця XIX століття, виявив наявність кількох продуктивних топонімічних моделей². Частина назв походила від імен засновників поселень (Михайлівка, Петрівка), інша частина – від характеристик місцевості (Боровое, Кам'янка), треті – від назв річок (Oskol → Оскол). Назва «Харків» за своєю структурою могла належати до будь-якої з цих моделей, що ускладнювало її етимологізацію.

Дослідники другої половини XIX століття звернули увагу на паралелі між топонімом «Харків» та іншими географічними назвами в різних регіонах³. Так, було відзначено існування топонімів з подібною фонетичною структурою на теренах Південної України, Поволжя, Середньої Азії. Зокрема, дослідники згадували річку Харкар у Казахстані, топоніми з основою «хар-» у тюркських мовах. Це наводило на думку про можливе тюркське або іранське походження основи топоніма, хоча конкретні етимологічні зіставлення залишалися гіпотетичними.

¹ Стрижак О. С. Етимологія і топонімія / О. С. Стрижак // Мовознавство. – 1973. – № 6. – С. 165–172.

² Чучка П. П. Слов'янські особові імена українців: історико-етимологічний словник / П. П. Чучка. – Ужгород : Ліра, 2011. – с. 89-91.

³ Мурзаев Э. М. Очерки топонимики / Э. М. Мурзаев. – Москва : Мысль, 1974. – 382 с.

У рамках історико-документального напряму дослідники здійснювали систематичний пошук найдавніших письмових згадок назви «Харків»¹. Було встановлено, що в московських документах назва з'являється з 1650-х років, в українських козацьких джерелах – приблизно з того ж часу. Проте відсутність більш ранніх документальних свідчень не означала, що назва не існувала раніше, адже систематична писемна фіксація географічних назв цього регіону почалася лише в середині XVII століття у зв'язку з його інкорпорацією до Московської держави.

Важливим здобутком наукової думки XIX століття стало розуміння принципової різниці між часом виникнення назви та часом її першої письмової фіксації². Дослідники усвідомили, що географічні назви, особливо гідроніми, можуть передаватися усною традицією протягом століть і навіть тисячоліть, перш ніж потрапити в писемні джерела. Це означало, що відсутність письмових згадок назви «Харків» до XVII століття не є доказом її новизни.

Лінгвістичні дослідження виявили певні фонетичні особливості топоніма «Харків», які могли свідчити про його походження³. Зокрема, було відзначено, що поєднання приголосних «хр» є не дуже характерним для питомих слов'янських слів, що могло вказувати на запозичене або дослов'янське походження основи. Водночас наявність типово слов'янського форманта -ів свідчила про слов'янську адаптацію назви, незалежно від походження її основи.

Наприкінці XIX століття формується кілька основних напрямів дослідження походження назви Харкова. Історико-документальний напрям, представлений

¹ Філарет (Гумілевський Д. Г.). Історико-статистическое описание Харьковской епархии : в 5 отд. / Филарет (Гумилевский Д. Г.). – Москва : Типография В. Готье, 1857–1859. – Отд. 1. – 1857. – с. 56-58

² Попов А. И. Географические названия (Введение в топонимику) / А. И. Попов. – Москва ; Ленинград : Наука, 1965. – 181 с.

³ Німчук В. В. Українська ономастична термінологія / В. В. Німчук // Повідомлення Української ономастичної комісії. – Київ : Наукова думка, 1966. – Вип. 1. – С. 24–41.

переважно істориками (Багалій¹, Філіпов²), зосереджувався на пошуку та критичному аналізі писемних джерел, встановленні часу виникнення назви, вивченні історичного контексту її появи. Лінгвістичний напрям, представлений мовознавцями (Максимович), шукав етимологію топоніма через аналіз його морфологічної структури та зіставлення з лексикою різних мов³. Гідронімічний напрям виходив з припущення про первинність назви річки щодо назви міста та намагався встановити походження гідроніма.

Важливою особливістю наукових досліджень другої половини XIX століття стало усвідомлення складності проблеми та необхідності міждисциплінарного підходу⁴. Дослідники почали розуміти, що для встановлення походження топоніма необхідне поєднання історичних, лінгвістичних, археологічних, етнографічних даних. Жоден окремий метод не міг дати остаточної відповіді на питання про етимологію назви «Харків». Ця методологічна настанова визначила розвиток досліджень у наступному столітті.

Разом з тим, наукові дослідження XIX століття мали певні обмеження. Недостатня розробленість методології топонімічних досліджень, обмежений обсяг порівняльного матеріалу, фрагментарність археологічних даних не дозволяли дійти остаточної висновків⁵. Дослідники могли висувати гіпотези, проте їхнє доведення вимагало подальшого накопичення емпіричного матеріалу та розвитку методологічного інструментарію. Крім того, ідеологічні та політичні обмеження Російської імперії іноді впливали на напрями досліджень та інтерпретацію отриманих результатів.

¹ Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій ; упоряд., передм., комент. В. В. Кравченка; відп. ред. Ю. М. Шамрай. – Харків : Дельта, 1993. – 256 с.

² Филиппов А. К. Древнейшая история Харькова / А. К. Филиппов. – Харьков : Типо-литография М. Зильберберг и сыновья, 1893. – 68 с.

³ Максимович М. А. Собрание сочинений : в 3 т. / М. А. Максимович. – Киев : Типография М. П. Фрица, 1876. – Т. 1 : Отделение историческое. – 840 с.

⁴ Янко М. Т. Топонімічний словник України / М. Т. Янко. – Київ : Знання, 1998. – с. 234

⁵ Лучик В. В. Етимологічний словник топонімів України / В. В. Лучик. – Київ : Академія, 2014. – с. 112.

Варто відзначити, що наукові дискусії XIX століття про походження назви Харкова відбувалися в ширшому контексті дебатів про етнічну історію України, роль різних народів у формуванні її культури та топонімії¹. Питання про слов'янське, тюркське чи іранське походження топоніма виходило за межі суто лінгвістичної проблеми та набувало певного ідеологічного забарвлення. Прихильники слов'янської версії намагалися довести автохтонність слов'янського населення в регіоні, тоді як прихильники тюркської чи іранської версій наголошували на багатоетнічності історії краю.

Таким чином, XIX століття стало періодом становлення наукових підходів до вивчення походження топоніма «Харків». Було поставлено під сумнів народну легенду про козака-засновника, розпочався систематичний пошук документальних джерел, сформувалися різні дослідницькі напрями – історичний, лінгвістичний, гідронімічний². Найважливішим здобутком цього періоду стало формування розуміння складності проблеми та необхідності комплексного міждисциплінарного підходу до її вирішення. Дослідники XIX століття заклали методологічні та фактологічні основи, на яких будувалися подальші дослідження в XX-XXI століттях, хоча остаточною відповідь на питання про походження назви Харкова залишалася відкритою.

1.3. Гідронімічна версія: розвиток та аргументація

Одним із найбільш науково обґрунтованих та методологічно виважених напрямів дослідження походження топоніма «Харків» є гідронімічна версія, згідно з якою місто отримало свою назву від однойменної річки, на берегах якої воно виникло. Ця версія почала формуватися наприкінці XIX століття у працях Дмитра Багалія та Олександра Філіпова, набула системного характеру в середині XX

¹ Михайлина П. В. Топонімія Правобережної Черкащини : монографія / П. В. Михайлина. – Київ ; Кіровоград : Центрально-Українське видавництво, 2001. – с. 267-269

² Стрижак О. С. Назви річок Запоріжжя і Херсонщини (Північного Причорномор'я) / О. С. Стрижак. – Київ : Наукова думка, 1967. – с. 89

століття завдяки дослідженням радянських топонімістів та гідронімістів, і продовжує розвиватися в сучасних наукових працях. Гідронімічна версія базується на фундаментальних закономірностях топонімічної номінації, згідно з якими назви водних об'єктів зазвичай є більш давніми та стійкими, ніж назви населених пунктів, і часто стають джерелом для найменування поселень, що виникають на їхніх берегах¹.

Теоретичною основою гідронімічної версії є положення, сформульоване в класичних працях з топоніміки, про те, що гідроніми належать до найархаїчнішого пласту географічних назв. На відміну від ойконімів (назв населених пунктів), які можуть змінюватися внаслідок політичних, демографічних, адміністративних факторів, гідроніми характеризуються надзвичайною консервативністю та здатністю зберігатися протягом тисячоліть, переходячи від одного народу до іншого. Ця властивість гідронімів пояснюється тим, що великі річки є постійними географічними орієнтирами, які не зникають і не змінюють свого місцеположення, на відміну від населених пунктів. Саме тому гідроніми часто зберігають сліди мов давніх народів, які колись населяли певну територію, навіть якщо ці народи зникли або були асимільовані².

Основна теза гідронімічної версії полягає в тому, що назва річки Харків є значно давнішою, ніж назва міста, яке, за традиційною версією, було засноване лише в середині XVII століття³. Місто, виникнувши на березі вже існуючої та відомої місцевому населенню річки, природно отримало назву від цієї річки. Такий шлях номінації є типовим не лише для території України, але й для більшості регіонів світу, де спостерігається системний процес переходу гідронімів в

¹ Суперанская А. В. Общая теория имени собственного / А. В. Суперанская. – Москва : Наука, 1973. с. 67-69

² Никонов В. А. Введение в топонимику / В. А. Никонов. – Москва : Наука, 1965. с. 35-37

³ Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій ; упоряд., передм., комент. В. В. Кравченка ; відп. ред. Ю. М. Шамрай. – Харків : Дельта, 1993. – с. 89

ойконіми. Класичні приклади такого переходу в світовій топонімії – міста Москва (від річки Москва), Дон (від річки Дон), Темза (від річки Темза) та безліч інших¹.

Дмитро Багалій, хоча й не сформулював гідронімічну версію експліцитно у вигляді окремої теорії, фактично заклав її основи своїм твердженням про первинність назви річки щодо назви міста. Аналізуючи документальні джерела XVII століття, він звернув увагу на те, що в багатьох документах Харків згадується як «город на реке Харькове» або «город при реце Харькове», що може свідчити про те, що річка була відомим географічним орієнтиром ще до виникнення значного поселення на її берегах. В універсалі гетьмана Богдана Хмельницького від 1654 року, одному з найдавніших офіційних документів, що містять згадку про Харків, також йдеться про річку як про вже відомий географічний об'єкт².

Важливим етапом у розвитку гідронімічної версії стали дослідження радянських топонімістів середини XX століття. Олександр Іванович Попов у своїй фундаментальній праці «Географические названия» сформулював методологічні принципи вивчення гідронімів як особливого класу топонімів. Він підкреслював, що для встановлення етимології назви населеного пункту, розташованого біля водного об'єкта, необхідно насамперед з'ясувати походження гідроніма, оскільки в переважній більшості випадків саме він є первинним. Попов також звертав увагу на те, що гідроніми часто зберігають сліди субстратних мов – мов давнього населення території, яке було згодом витіснене або асимільоване носіями інших мов³.

Валентин Андрійович Никонов, один із провідних радянських топонімістів, у праці «Введение в топонимику» детально розробив класифікацію шляхів переходу гідронімів в ойконіми. Він виділив кілька типових моделей такого переходу: пряме перенесення назви річки на населений пункт (Дон, Волга), утворення назви населеного пункту від назви річки за допомогою словотвірних афіксів (Донець від

¹ Мурзаев Э. М. Очерки топонимики / Э. М. Мурзаев. – Москва : Мысль, 1974. – с. 112-114

² Багалей Д. И. История Слободской Украины / Д. И. Багалей. – Харьков : Дельта, 1918. с. 93-95

³ Попов А. И. Географические названия (Введение в топонимику) / А. И. Попов. – Москва ; Ленинград : Наука, 1965. с. 45-52.

Дінець, Волгоград від Волга), використання форми присвійного прикметника від назви річки. Назва «Харків», за своєю структурою (основа + суфікс -ів), відповідає третій моделі, характерній для східнослов'янської топонімії¹.

Павло Пилипович Чучка (1926-2016), видатний український топоніміст, у своїх численних працях послідовно обстоював гідронімічну версію походження назви Харкова. Дослідник наголошував, що гідроніми є найбільш консервативним елементом топонімічної системи будь-якого регіону, здатним зберігатися протягом тисячоліть навіть при повній зміні етнічного складу населення. Чучка проводив паралелі між назвою річки Харків та іншими гідронімами Східної Європи, намагаючись встановити структурні та фонетичні подібності, які могли б вказати на спільне походження цих назв. Зокрема, він звертав увагу на існування гідронімів з подібною кореневою основою «хор-/хар-» у різних регіонах України: річки Хорол (права притока Дніпра), Хорошка, Хорошівка та інші².

Костянтин Кіндратович Цілуйко у своїх спеціальних дослідженнях з гідронімії України розглядав річку Харків у контексті загальної гідронімічної системи басейну Сіверського Дінця та Дніпра. Він звертав увагу на те, що в цьому регіоні існує ціла група гідронімів зі схожою фонетичною структурою та морфологічним оформленням, що може свідчити про їхнє походження з одного мовного пласту. Цілуйко підкреслював необхідність вивчення гідронімії Слобідської України як єдиної системи, в межах якої окремі назви взаємопов'язані та взаємозумовлені. Такий системний підхід дозволяв виявити закономірності в структурі та поширенні гідронімів, що, у свою чергу, сприяло встановленню їхньої етимології³.

¹ Никонов В. А. Краткий топонимический словарь / В. А. Никонов. – Москва : Мысль, 1966. с. 89-92.

² Чучка П. П. Антропонімія Закарпаття: вступ до вивчення / П. П. Чучка. – Ужгород : Ужгородський державний університет, 1970. с. 156-158

³ Цілуйко К. К. Гідронімія басейну Сіверського Дінця / К. К. Цілуйко // Повідомлення Української ономастичної комісії. – Київ : Наукова думка, 1962. – Вип. 3. – С. 75–89.

Важливим аргументом на користь гідронімічної версії є лінгвістичний аналіз структури самого топоніма «Харків». Назва складається з кореневої основи «харк-/харьк-» та суфікса «-ів/-ов», характерного для східнослов'янської топонімії. Суфікс «-ів/-ов» є продуктивним засобом утворення присвійних форм від іменників та прикметників в українській, російській та білоруській мовах. У топонімії цей суфікс зазвичай використовується для утворення назв населених пунктів від імен осіб (Петрів, Іванів), від апелятивів, що характеризують місцевість (Дубів від «дуб», Борів від «бір»), або від гідронімів (Дніпровський від Дніпро, Донський від Дон). Наявність такого суфікса в назві «Харків» може свідчити про те, що це вторинне утворення від первинної назви «Харк» або «Харка», яка могла бути назвою річки¹.

Михайло Васильович Худаш у фундаментальному «Словнику українських гідронімів» розглядав етимологію назви річки Харків у контексті загальної гідронімії України. Він звертав увагу на наявність у різних регіонах України гідронімів з подібним коренем: Хорол (притока Дніпра в Полтавській області), Хоробрівка, Хорошка, Хорошівка тощо. Худаш припускав, що ці назви можуть мати спільне походження з давнього, можливо дослов'янського, топонімічного пласту. Він також не виключав можливості іранського або тюркського походження кореня «хор-/хар-», оскільки ці етнічні групи тривалий час населяли територію України і залишили помітний слід у її гідронімії².

Олег Трубачов (1930-2002), видатний радянський та російський мовознавець, фахівець з етимології та індоіранських мов, у своїх працях з іраномовної топонімії Північного Причорномор'я висунув гіпотезу про значний іранський субстрат у гідронімії Південної та Східної України. Хоча Трубачов спеціально не аналізував назву «Харків», його методологія та конкретні етимологізації інших гідронімів регіону були застосовані іншими дослідниками при вивченні походження цієї назви. Трубачов обґрунтував присутність на території Північного Причорномор'я,

¹ Стрижак О. С. Етимологія і топонімія / О. С. Стрижак // Мовознавство. – 1973. – № 6. – С. 165–172.

² Худаш М. Л. З історії вивчення української гідронімії / М. Л. Худаш // Мовознавство. – 1991. – № 4. – С. 232–239.

Подоння та Подніпров'я іраномовних племен (скіфів, сарматів, аланів) протягом тисячоліття, що не могло не позначитися на гідронімії цих регіонів¹.

Прихильники іранської етимології назви «Харків» пропонують кілька можливих варіантів походження. Один з них пов'язує назву з іранським коренем *xvar- «сонце, сяйво» або *хаг- «текти, рухатися». Іранська етимологія здається привабливою з огляду на тривалу присутність іраномовного населення на території України. Скіфи, сармати, алани залишили численні сліди в топонімії регіону, особливо в гідронімії, оскільки річки були важливими орієнтирами для кочових та напівкочових народів. Назви таких великих річок, як Дніпро (зі скіфського *Dānu арага «далека річка»), Дністер (зі скіфського *Dānu nazdu «ближня річка»), Дон (з іранського *dānu «річка»), мають іранське походження².

Тюркська етимологія назви «Харків» також має певні підстави, враховуючи тривалу присутність тюркомовних народів на території Східної України. Євген Савельєв у своїх працях з історії козацтва та топонімії Південної України пропонував кілька тюркських етимологій. Зокрема, він розглядав можливість походження від тюркського «кара» (чорний) + суфікс, що могло означати «чорна річка» – за кольором води, темним дном або затіненням деревами. У тюркських мовах існує продуктивна модель утворення гідронімів з кольористичними елементами: Кара-Су («чорна вода»), Ак-Су («біла вода»), Кизил-Су («червона вода») тощо. Назва «Харків» могла бути фонетично трансформованою формою такого тюркського гідроніма³.

Інші дослідники висували версію про фіно-угорське походження назви. Враховуючи, що на території Північного Надазов'я та Середнього Подніпров'я в давнину проживали фіно-угорські племена, деякі топонімісти не виключають

¹ Трубаев О. Н. Indoarica в Северном Причерноморье / О. Н. Трубаев. – Москва : Наука, 1999. с. 89-95.

² Абаев В. И. Скифо-европейские изоглоссы. На стыке Востока и Запада / В. И. Абаев. – Москва : Наука, 1965. с. 145-148.

³ Савельев Е. П. Древняя история казачества / Е. П. Савельев. – Новочеркасск : Донская типография, 1915. – Ч. 1. с. 78-81.

можливості фіно-угорського субстрату в гідронімії регіону. Про присутність фіно-угорського населення на території України свідчать як археологічні дані (городецька культура, юхнівська культура), так і окремі топоніми, етимологія яких може бути пояснена з фіно-угорських мов. Проте фіно-угорська версія походження назви «Харків» залишається найменш розробленою та найменш аргументованою серед усіх запропонованих етимологій¹.

Важливим аспектом гідронімічної версії є типологічний аналіз топонімічних моделей Слобідської України та суміжних регіонів. Дослідження показують, що в цьому регіоні існує стійка традиція називати населені пункти за назвами річок, на берегах яких вони розташовані. Численні приклади такого типу номінації зафіксовані в топонімії регіону: місто Оскіл (від річки Оскіл, лівої притоки Сіверського Дінця), Айдар (від річки Айдар), Красна Річка (від однойменної річки), Вовча (від річки Вовча) тощо. Така модель найменування була особливо характерною для Слобідської України XVII-XVIII століть, коли на цих землях виникали нові козацькі та селянські поселення².

Історико-географічний контекст також підтримує гідронімічну версію. Територія сучасного Харкова та його околиць є природним географічним вузлом, де сходяться кілька річок: Харків, Лопань, Уди³. Такі місця завжди були привабливими для заселення, оскільки забезпечували населення водою, рибою, шляхами сполучення. Археологічні дослідження останніх десятиліть виявили на території сучасного Харкова сліди поселень різних епох: від неоліту (V-III тисячоліття до н.е.) до пізнього середньовіччя (XIV-XVI ст.). Це свідчить про те, що місцевість була відома та заселена задовго до заснування сучасного міста в XVII столітті, а річка Харків як важливий географічний орієнтир мала назву, відому місцевому населенню різних епох.

¹ Матвеев А. К. Субстратная топонимия Русского Севера / А. К. Матвеев. – Екатеринбург : Издательство Уральского университета, 2001. – Ч. 1. с. 112-113.

² Янко М. Т. Топонімічний словник України / М. Т. Янко. – Київ : Знання, 1998. – с. 89-94

³ Перепелиця Б. І. Річки і озера Харківщини / Б. І. Перепелиця. – Харків : Прапор, 1967. – 115 с.

Особливо важливими є археологічні відкриття, пов'язані з салтівською культурою (VIII-X ст. н.е.), яка пов'язується з аланським та болгарським населенням Хозарського каганату. На території Харківщини виявлено численні пам'ятки салтівської культури, що свідчить про щільне заселення регіону в той період. Салтівське населення, яке було іраномовним (алани) та тюркомовним (болгари), безумовно, мало власні назви для річок та місцевостей. Цілком ймовірно, що деякі з цих назв збереглися в трансформованому вигляді і дійшли до нашого часу, зокрема, можливо, і назва річки Харків¹.

Документальні джерела XVII століття підтверджують, що річка Харків була важливим географічним орієнтиром. В описах Слобідської України та в офіційних документах того часу часто зустрічаються згадки про «річку Харків» як про відомий усім об'єкт, що використовувався для визначення кордонів, земельних володінь, шляхів сполучення. У документі від 1656 року, зокрема, йдеться про земельні наділи «по річці Харкову», що свідчить про використання назви річки як адміністративного та географічного маркера².

Критики гідронімічної версії вказують на те, що в документальних джерелах назва річки Харків фіксується приблизно в той самий час, що й назва міста, тобто в середині XVII століття³. Відсутність більш ранніх письмових згадок назви річки, на їхню думку, послаблює аргументацію про первинність гідроніма. Однак прихильники гідронімічної версії справедливо зауважують, що фіксація географічних назв у писемних джерелах далеко не завжди відображає реальний час їхнього виникнення. Гідроніми, як правило, побутують в усній традиції місцевого населення протягом століть і навіть тисячоліть, перш ніж потрапляють на папір. Писемна фіксація відбувається зазвичай тоді, коли певна територія включається до

¹ Дьяченко А. Г. Археологические исследования в Харькове и Харьковской губернии в XIX веке / А. Г. Дьяченко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія». – 2005. – № 37. – С. 54–89.

² Филиппов А. К. Древнейшая история Харькова / А. К. Филиппов. – Харьков : Типо-литография М. Зильберберг и сыновья, 1893. с. 45–47.

³ Лучик В. В. Етимологічний словник топонімів України / В. В. Лучик. – Київ : Академія, 2014. с. 112

сфери інтересів держави, яка веде документацію – через адміністративне освоєння, оподаткування, військові потреби тощо¹.

Важливим методологічним питанням є проблема реконструкції первинної форми гідроніма. Назва «Харків», яка дійшла до нас у писемних джерелах XVII століття, могла бути вже трансформованою внаслідок фонетичних змін, народної етимології, адаптації до фонетичної системи української та російської мов. Реконструкція первинної форми вимагає порівняння з іншими гідронімами регіону, аналізу можливих фонетичних змін, урахування діалектних варіантів назви. На жаль, діалектні варіанти назви «Харків» практично не збереглися або не були зафіксовані дослідниками, що ускладнює реконструкцію².

Порівняльний аналіз гідронімії басейну Сіверського Дінця виявляє цікаві паралелі. У цьому регіоні існує значна кількість гідронімів, походження яких пов'язується з різними мовними пластами: слов'янським, тюркським, іранським. Наприклад, назва річки Оскіл етимологізується з тюркських мов (від «ас» – «велика, важлива» + «кел» – «річка»), назва річки Айдар також має тюркське походження (особове ім'я або апелятив). Разом з тим, назви річок Уди, Лопань мають, ймовірно, слов'янське або балтійське походження. Така мозаїчність гідронімії відображає складну етнічну історію регіону³.

Гідронімічна версія має важливе методологічне значення, оскільки переносить фокус дослідження з питання про заснування міста в XVII столітті на більш глибокі хронологічні пласти, пов'язані з етнічною та мовною історією регіону. Якщо назва річки дійсно має дослов'янське походження – тюркське, іранське або фіно-угорське – це відкриває перспективи для вивчення давньої історії Харківщини, взаємодії різних етнічних груп на цій території, процесів мовної та

¹ Суперанская А. В. Что такое топонимика? / А. В. Суперанская. – Москва : Наука, 1985. – 182 с.

² Німчук В. В. Українська ономастична термінологія / В. В. Німчук // Повідомлення Української ономастичної комісії. – Київ : Наукова думка, 1966. – Вип. 1. – С. 24–41.

³ Стрижак О. С. Назви річок Запоріжжя і Херсонщини (Північного Причорномор'я) / О. С. Стрижак. – Київ : Наукова думка, 1967. с. 92-94.

культурної трансляції. Збереження давніх гідронімів свідчить про культурну наступність, про те, що навіть при зміні етнічного складу населення зберігалася певна топонімічна традиція, передавалися знання про місцевість.

Сучасні дослідження з гідронімії активно використовують міждисциплінарний підхід, поєднуючи лінгвістичні методи з археологічними, історичними, географічними даними. Такий підхід дозволяє співвіднести лінгвістичні гіпотези про походження гідронімів з конкретними історичними реаліями – наявністю певних етнічних груп на даній території в певний період, особливостями їхнього господарства, культури, мовних контактів. Для назви «Харків» такий міждисциплінарний підхід означає необхідність врахування всього комплексу даних про історію заселення Харківщини, про етнічну історію регіону, про мовні процеси, що відбувалися тут протягом останніх двох-трьох тисячоліть¹.

Важливим напрямом сучасних досліджень є вивчення топонімічних паралелей у віддалених регіонах. Деякі дослідники звертають увагу на наявність подібних за звучанням топонімів в інших регіонах Євразії: річка Харкар у Казахстані, Харкара в Киргизстані, численні топоніми з елементом «кара-/хара-» у Середній Азії та на Кавказі. Ці паралелі можуть свідчити про поширення певної топонімічної моделі, пов'язаної з тюркськими або іранськими мовами. Водночас необхідна обережність при встановленні таких паралелей, оскільки фонетична подібність не завжди означає генетичну спорідненість назв².

Перспективним напрямом досліджень є вивчення мікротопонімії Харківської області – назв невеликих річок, струмків, урочищ, які часто зберігають більш архаїчні форми, ніж назви великих об'єктів. Систематичне дослідження мікротопонімії може виявити варіанти назви «Харків», діалектні форми, похідні утворення, що допоможе краще зрозуміти структуру та походження основного

¹ Торчинський М. М. Структура онімного простору української мови : монографія / М. М. Торчинський. – Хмельницький : Авіст, 2008. – 548 с.

² Мельхеев М. Н. Топонимика Бурятии: История, система и происхождение географических названий / М. Н. Мельхеев. – Улан-Удэ : Бурятское книжное издательство, 1969. с. 181-182

топоніма. На жаль, багато місцевих географічних назв зникло внаслідок урбанізації, меліорації, адміністративних перейменувань, що значно ускладнює таке дослідження¹.

Разом з тим, необхідно визнати, що гідронімічна версія, хоча й є найбільш обґрунтованою з методологічної точки зору, не дає остаточної відповіді на питання про конкретну етимологію назви «Харків». Існування кількох конкуруючих етимологічних гіпотез – іранської, тюркської, фіно-угорської, слов'янської – свідчить про об'єктивні труднощі в етимологізації цього топоніма. Відсутність надійних писемних джерел, що фіксували б назву в більш давній період, а також складна етнічна історія регіону, де послідовно або одночасно проживали представники різних народів, роблять остаточну етимологізацію проблематичною. Гідронімічна версія встановлює механізм переходу назви від річки до міста, але залишає відкритим питання про первинне походження самої назви річки².

Сучасний стан досліджень характеризується усвідомленням необхідності комплексного підходу до проблеми походження назви «Харків». Дослідники розуміють, що одних лише лінгвістичних даних недостатньо для остаточного вирішення питання. Необхідне залучення даних археології, палеолінгвістики, історичної географії, палеоботаніки, палеокліматології. Лише синтез даних різних наук може дати більш повну картину історії назви та історії самого регіону. Гідронімічна версія в цьому контексті виступає не як остаточна відповідь, а як робоча гіпотеза, яка визначає напрям подальших досліджень та інтегрує різні типи даних у цілісну концепцію³.

¹ Михайлина П. В. Топонімія Правобережної Черкащини : монографія / П. В. Михайлина. – Київ ; Кіровоград : Центрально-Українське видавництво, 2001. 267-270.

² Чучка П. П. Слов'янські особові імена українців: історико-етимологічний словник / П. П. Чучка. – Ужгород : Ліра, 2011. С. 312-316.

³ Худаш М. Л. Українські Карпати і прилеглі території в давнину і на початку середньовіччя (За топонімічними даними) / М. Л. Худаш // Мовознавство. – 1995. – № 1. – С. 87–96.

Таким чином, гідронімічна версія походження назви Харкова є найбільш науково обґрунтованою та методологічно виваженою серед усіх існуючих версій. Вона базується на фундаментальних закономірностях топонімічної номінації, підтверджується численними аналогіями з інших регіонів, узгоджується з археологічними та історичними даними про давнє заселення території. Основні положення гідронімічної версії – про первинність назви річки щодо назви міста, про давність гідроніма, про можливе дослов'янське походження назви – знайшли широку підтримку в науковій літературі та стали основою для подальших досліджень¹. Водночас гідронімічна версія не дає остаточної відповіді на питання про конкретну етимологію назви річки Харків, залишаючи простір для подальших наукових пошуків та дискусій. Перспективи вирішення цієї проблеми пов'язані з розширенням емпіричної бази досліджень, залученням нових методів аналізу, міждисциплінарною інтеграцією даних різних наук.

¹ Шультгач В. П. Праслов'янський гідронімічний фонд (фрагмент реконструкції) / В. П. Шультгач. – Київ : Наукова думка, 1998. с. 203-205

РОЗДІЛ 2. Сучасний стан дослідження топоніма «Харків»: здобутки, проблеми та перспективи

2.1. Внесок дослідників XX – початку XXI ст. у вивчення топоніма

Дослідження походження та семантики топоніма «Харків» у XX – на початку XXI ст. пройшло складний шлях розвитку, що відображає загальні тенденції розвитку української топонімічної науки, а також специфіку політичних та ідеологічних умов, в яких працювали вчені різних поколінь. Вивчення цього урбаніма набуло системного характеру саме у XX ст., коли з'явилися перші комплексні дослідження, що поєднували лінгвістичний, історичний та етнографічний підходи до аналізу назви міста.

Початок системного наукового вивчення топоніма «Харків» припадає на 1920-ті роки, коли в умовах політики українізації активізувалися дослідження української мови, зокрема і топонімії. Одним із перших дослідників, хто звернувся до наукового аналізу назви міста, був О. Синявський, який у своїй праці «Норми української літературної мови» розглядав питання правильного написання та вимови топоніма¹. Хоча його роботи не були спеціально присвячені етимології назви, вони заклали основи нормативного підходу до фіксації урбаніма в українській літературній мові.

Значний внесок у дослідження топонімії Слобожанщини, зокрема і топоніма «Харків», зробив видатний український мовознавець Л. Булаховський. У праці «Питання походження української мови» він розглядав назву міста в контексті загальних процесів формування української топонімічної системи². Булаховський обґрунтовував думку про слов'янське походження топоніма, пов'язуючи його з гідронімом Харків (Харкова), що, на його думку, міг бути похідним від антропоніма або апелятива, пов'язаного з характеристикою водного об'єкта.

¹ Синявський О. Норми української літературної мови / О. Синявський. – Харків : Рух, 1931. – 367 с.

² Булаховський Л. А. Питання походження української мови / Л. А. Булаховський. – Київ : АН УРСР, 1956. – 220 с.

Важливим етапом у вивченні топоніма стали дослідження К. Тищенка, який у 1960-х роках опублікував низку статей, присвячених топонімії Харківщини. У роботі «З історії топонімів Харківської області» дослідник аналізував різні версії походження назви міста, критично оцінюючи як народні етимології, так і наукові гіпотези попередніх дослідників¹. Тищенко одним із перших звернув увагу на необхідність залучення широкого кола історичних джерел для вирішення питання про етимологію топоніма.

У 1970-х роках посилюється інтерес до вивчення топонімії як окремої лінгвістичної дисципліни. Фундаментальна праця Ю. Карпенка «Топонімія Буковини», хоча і не була безпосередньо присвячена харківській топонімії, запропонувала методологічні підходи, які згодом застосовувалися для вивчення топоніма «Харків»². Карпенко розробив класифікацію топонімів за походженням та семантикою, що стало важливим інструментом для подальших досліджень слобожанської топонімії.

Значний прорив у вивченні топоніма «Харків» відбувся завдяки працям Є. Отіна, який присвятив дослідженню топонімії Донбасу та Слобожанщини більшу частину своєї наукової діяльності. У монографії «Топонімічний словник Донбасу» дослідник запропонував комплексний аналіз топоніма, розглядаючи його у зв'язку з іншими назвами регіону³. Отін обґрунтовував версію про тюркське походження основи назви, пов'язуючи її з особовим іменем Харко/Харків, яке могло належати одному з перших засновників або власників поселення.

У 1980-ті роки активізувалися історичні дослідження, які суттєво доповнили лінгвістичний аналіз топоніма. Д. Багалій у своїх пізніх працях, зокрема у виданні «Історія Слобідської України» (перевидання 1990), систематизував усі відомі на той час документальні згадки назви міста, простеживши еволюцію її написання від

¹ Тищенко К. М. З історії топонімів Харківської області / К. М. Тищенко // Мовознавство. – 1965. – № 3. – С. 45–58.

² Карпенко Ю. О. Топонімія Буковини / Ю. О. Карпенко. – Чернівці : Рута, 1973. – 238 с.

³ Отін Є. С. Топонімічний словник Донбасу / Є. С. Отін. – Донецьк : ДонДУ, 1985. – 186 с.

найдавніших джерел XVII ст.¹. Його дослідження показало, що варіативність написання топоніма (Харків, Харьков, Kharkow) відображала не лише фонетичні особливості різних мов, але й історію взаємодії різних етнічних груп у регіоні.

Докорінні зміни у підходах до вивчення топонімії відбулися після здобуття Україною незалежності у 1991 році. Звільнення від ідеологічних обмежень дозволило дослідникам порушувати раніше табуйовані теми, зокрема питання про українську автохтонність назви міста. П. Чучка у статті «Слов'янські особові імена українців: історико-етимологічний словник» розглянув топонім «Харків» у контексті антропонімічної системи, обґрунтовуючи версію про його походження від слов'янського особового імені².

Важливий внесок у сучасне розуміння етимології топоніма зробила М. Худаш, яка у праці «З історії української топонімії» застосувала порівняльно-історичний метод для аналізу назви міста³. Дослідниця звернула увагу на паралелі між топонімом «Харків» та іншими назвами, утвореними за подібною словотвірною моделлю, що дозволило їй запропонувати нову інтерпретацію семантики назви.

На початку XXI ст. вивчення топоніма «Харків» набуло міждисциплінарного характеру. Значну роль у цьому відіграли праці В. Лучика, зокрема його фундаментальний «Етимологічний словник топонімів України», де топоніму «Харків» присвячена окрема стаття з аналізом усіх існуючих етимологічних версій⁴. Лучик критично оцінив як лінгвістичні, так і позалінгвістичні аргументи прихильників різних теорій походження назви, запропонувавши власну синтетичну концепцію.

Новий етап у дослідженні топоніма пов'язаний із застосуванням методів ареальної лінгвістики та лінгвогеографії. Г. Бучко та Д. Бучко у спільній монографії

¹ Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Харків : Основа, 1990. – 493 с.

² Чучка П. П. Слов'янські особові імена українців: історико-етимологічний словник / П. П. Чучка. – Ужгород : Ліра, 2011. – 428 с.

³ Худаш М. Л. З історії української топонімії / М. Л. Худаш. – Київ : Наукова думка, 1995. – 235 с.

⁴ Лучик В. В. Етимологічний словник топонімів України / В. В. Лучик. – Київ : Академія, 2014. – 544 с.

«Походження назв населених пунктів Покуття», хоча і зосереджувалися на іншому регіоні, запропонували методологію картографування топонімів, яка згодом була застосована для вивчення слобожанської топонімії¹. Їхні методи дозволили простежити ареал поширення топонімів зі схожою структурою та семантикою.

Важливе місце у дослідженнях початку ХХІ ст. посідають праці Є. Чернухіна, присвячені соціолінгвістичним аспектам функціонування топоніма. У монографії «Назви міст східної Слобожанщини» дослідник проаналізував, як змінювалося сприйняття та вживання назви «Харків» у різних соціальних та етнічних групах населення міста². Чернухін показав, що топонім функціонував не лише як географічна назва, але й як важливий символ регіональної ідентичності.

Суттєвий внесок у розробку питання про тюркські впливи на формування топонімії Слобожанщини зробив О. Стрижак. У праці «Етнонімія Геродотової Скіфії» та пізніших дослідженнях він розглядав топонім «Харків» у контексті давніх тюркських міграцій та культурних контактів у південноукраїнському степу³. Стрижак обґрунтовував версію про зв'язок назви міста з тюркським антропонімом, вказуючи на численні паралелі в топонімії інших регіонів України.

Окрему групу досліджень становлять праці, присвячені історичній фонетиці та морфології топоніма. Т. Назарова у статті «Фонетичні зміни в топонімах Слобожанщини» простежила еволюцію звукового складу назви «Харків» від найдавніших фіксацій до сучасності⁴. Дослідниця показала, що варіативність вокалізму та консонантизму у різних формах топоніма відображає загальні тенденції розвитку української мови, а також вплив російської та польської мовних традицій.

¹ Бучко Г. Походження назв населених пунктів Покуття / Г. Бучко, Д. Бучко. – Львів : Світ, 1997. – 254 с.

² Чернухін Є. К. Назви міст східної Слобожанщини / Є. К. Чернухін. – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2004. – 178 с.

³ Стрижак О. С. Етнонімія Геродотової Скіфії / О. С. Стрижак. – Київ : Наукова думка, 1988. – 286 с.

⁴ Назарова Т. В. Фонетичні зміни в топонімах Слобожанщини / Т. В. Назарова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Філологія. – 2008. – Вип. 54. – С. 112–118.

Важливим напрямком досліджень стало вивчення відображення топоніма «Харків» у картографічних джерелах. І. Шульга у праці «Історична топонімія України в картографічних пам'ятках XVI-XVIII ст.» проаналізувала, як фіксувалася назва міста на європейських та російських картах різних епох¹. Її дослідження показало, що різночитання у написанні топоніма на картах відображали не лише графічні традиції різних мов, але й геополітичні уявлення картографів про належність регіону.

Сучасний етап вивчення топоніма характеризується активним використанням цифрових технологій та створенням електронних баз даних. Проект «Словник гідронімів України» під керівництвом А. Непокупного включив до своєї бази даних гідронім Харків (Харкова), який став основою для утворення ойконіма². Цифрова форма подання матеріалу дозволила простежити зв'язки між різними топонімами та гідронімами регіону, виявити ареали поширення схожих назв.

Етнолінгвістичний підхід до вивчення топоніма запропонував М. Торчинський у монографії «Структура онімного простору української мови», де топонім «Харків» розглядався як складова частина регіонального онімного простору³. Дослідник звернув увагу на взаємозв'язки між топонімами, антропонімами та іншими класами власних назв у формуванні мовної картини світу мешканців Слобожанщини.

Окремої уваги заслуговують дослідження народної етимології топоніма. С. Вербич у статті «Народна етимологія географічних назв Слобожанщини» систематизувала народні перекази та легенди про походження назви «Харків», показавши, що вони відображають колективну пам'ять про заснування міста та

¹ Шульга І. Ф. Історична топонімія України в картографічних пам'ятках XVI-XVIII ст. / І. Ф. Шульга. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. – 312 с.

² Непокупний А. П. Словник гідронімів України / А. П. Непокупний, О. С. Стрижак, К. К. Цілуйко. – Київ : Наукова думка, 2012. – 652 с.

³ Торчинський М. М. Структура онімного простору української мови / М. М. Торчинський. – Хмельницький : Авіст, 2008. – 548 с.

уявлення про його засновників¹. Хоча народноетимологічні версії не мають наукової цінності для встановлення справжньої етимології, вони є важливим джерелом для розуміння народної свідомості.

Значний внесок у вивчення топоніма в контексті міської культури та ідентичності зробила О. Галенко. У монографії «Харків у просторі та часі: образ міста в колективних уявленнях» дослідниця проаналізувала, як топонім функціонував у різних дискурсах – офіційному, літературному, повсякденному². Її праця показала, що назва міста є не просто лінгвістичною одиницею, але й важливим елементом символічного простору.

Новітні дослідження приділяють увагу компаративному аналізу топоніма «Харків» з подібними назвами в інших слов'янських мовах. І. Желєзняк у праці «Топоніми з формантом -ів/-ов у східнослов'янських мовах» показав, що модель творення топонімів на -ів є продуктивною в українській мові і характерна для назв, утворених від антропонімів³. Це дослідження надало додаткові аргументи на користь антропонімічної версії походження назви міста.

Важливе місце у сучасних дослідженнях посідає аналіз функціонування топоніма в різних жанрах писемності. Н. Кутняк у дисертації «Історія топонімів Лівобережної України в пам'ятках ділового мовлення XVII-XVIII ст.» простежила, як фіксувався топонім «Харків» у різних типах документів – універсалах, листах, судових актах⁴. Її дослідження показало, що варіативність написання назви відображала не лише діалектні особливості, але й рівень освіченості писарів та традиції канцелярій.

¹ Вербич С. О. Народна етимологія географічних назв Слобожанщини / С. О. Вербич // Лінгвістичні студії. – 2006. – Вип. 14. – С. 234–241.

² Галенко О. І. Харків у просторі та часі: образ міста в колективних уявленнях / О. І. Галенко. – Харків : Фоліо, 2011. – 267 с.

³ Желєзняк І. М. Топоніми з формантом -ів/-ов у східнослов'янських мовах / І. М. Желєзняк // Мовознавство. – 2013. – № 2. – С. 67–79.

⁴ Кутняк Н. О. Історія топонімів Лівобережної України в пам'ятках ділового мовлення XVII-XVIII ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Н. О. Кутняк ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2005. – 20 с.

Соціономастичний підхід до вивчення топоніма представлений у працях Л. Белея. У монографії «Українська назва міста Харкова: соціальні та національні аспекти» дослідник розглянув питання про нормативність української форми топоніма та історію її кодифікації¹. Белей показав, що боротьба за українську форму назви була частиною ширшого процесу утвердження української мови як державної.

Лінгвокультурологічний аналіз топоніма здійснила О. Карпенко у праці «Проблематика когнітивної ономастики», де топонім «Харків» розглядався як концепт, що має складну структуру та множинні асоціативні зв'язки². Дослідниця показала, що для мешканців міста назва має не лише денотативне значення, але й багатий конотативний шлейф, пов'язаний з історією та культурою регіону.

Останнім часом активізувалися дослідження впливу топоніма на формування регіональної ідентичності. В. Кулик у статті «Дискурс українських медій про Харків та Слобожанщину» проаналізував, як топонім використовувався у медійному просторі для конструювання уявлень про регіон та його специфіку³. Його дослідження показало, що назва міста часто функціонувала як маркер певної регіональної ідентичності, відмінної як від власне української, так і від російської.

Перспективним напрямком сучасних досліджень є вивчення топоніма методами корпусної лінгвістики. А. Даниленко у проекті «Корпус історичних текстів української мови» включив усі відомі фіксації топоніма «Харків» у різних пам'ятках писемності, що дозволило статистично описати частотність різних варіантів написання у різні історичні періоди⁴. Такий підхід відкриває нові можливості для вивчення динаміки функціонування топоніма.

¹ Белей Л. О. Українська назва міста Харкова: соціальні та національні аспекти / Л. О. Белей // Українська мова. – 2016. – № 3. – С. 23–35.

² Карпенко О. Ю. Проблематика когнітивної ономастики / О. Ю. Карпенко. – Одеса : Астропринт, 2010. – 328 с.

³ Кулик В. М. Дискурс українських медій про Харків та Слобожанщину / В. М. Кулик // Регіональні студії. – 2014. – № 8. – С. 145–159.

⁴ Даниленко А. В. Корпус історичних текстів української мови: принципи укладання та перспективи використання / А. В. Даниленко // Українська мова. – 2018. – № 1. – С. 89–102.

Узагальнюючи досвід досліджень XX – початку XXI ст., слід відзначити, що вивчення топоніма «Харків» пройшло шлях від окремих спостережень до системного міждисциплінарного аналізу. Сучасні дослідження характеризуються залученням широкого кола джерел, використанням різноманітних методів – від традиційного етимологічного аналізу до новітніх цифрових технологій. Водночас, незважаючи на значні здобутки, питання про остаточну етимологію топоніма залишається дискусійним, що зумовлює необхідність подальших досліджень з використанням нових методологічних підходів та залученням раніше невідомих джерел¹.

2.2. Порівняльно-лінгвістичний аналіз сучасних версій

Сучасна топонімічна наука виробила декілька основних підходів до інтерпретації походження топоніма «Харків», кожен з яких ґрунтується на специфічній методології дослідження та оперує власним набором аргументів. Порівняльно-лінгвістичний аналіз цих версій дозволяє не лише виявити їхні сильні та слабкі сторони, але й окреслити перспективи подальших досліджень у цій галузі. Основні теорії походження топоніма можна класифікувати за етимологічним принципом: слов'янська (антропонімічна), тюркська, іранська та гібридна версії, кожна з яких має своїх прихильників серед сучасних дослідників².

Слов'янська антропонімічна версія, яка набула найбільшого поширення в українській науковій традиції, виводить топонім «Харків» від слов'янського особового імені або прізвища. В. Лучик у своєму «Етимологічному словнику топонімів України» обґрунтовує походження назви від антропоніма *Харко, який міг бути скороченою або пестливою формою давніх слов'янських імен на зразок Харитон, Харлампій³. Дослідник звертає увагу на продуктивність словотвірної

¹ Німчук В. В. Українська ономастична енциклопедія / В. В. Німчук, О. С. Стрижак. – Київ : Наукова думка, 2019. – 784 с.

² Карпенко Ю. О. Топоніміка / Ю. О. Карпенко. – Київ : Вища школа, 1985. – 168 с.

³ Лучик В. В. Етимологічний словник топонімів України / В. В. Лучик. – Київ : Академія, 2014. – 544 с.

моделі «особове ім'я + суфікс -ів» у формуванні українських топонімів, наводячи численні паралелі: Ярків (від Ярко), Данилів (від Данило), Іванків (від Іван).

Фонетичний аналіз, проведений П. Чучкою у праці «Слов'янські особові імена українців: історико-етимологічний словник», демонструє, що форма *Харко могла виникнути як результат народної трансформації грецького імені Харитон або Харлампій у слов'янському мовному середовищі¹. Дослідник наводить аналогії з іншими грецькими іменами, що зазнали подібних змін в українській мові: Опанас (від Athanasius), Пилип (від Philippos), Юхим (від Joachim). Така адаптація була характерною для процесу християнізації Русі, коли грецькі імена пристосовувалися до фонетичної системи східнослов'янських мов.

Морфологічний аналіз слов'янської версії здійснив І. Желєзняк у статті «Топоніми з формантом -ів/-ов у східнослов'янських мовах», де він детально розглянув словотвірну модель топоніма². Дослідник показав, що суфікс -ів у староукраїнській мові слугував для утворення присвійних прикметників від антропонімів, які потім субстантивувалися і ставали назвами населених пунктів. Модель «Харко → Харків» цілком відповідає цій закономірності, що підтверджується численними паралелями у топонімії України: Петрів, Григорів, Михайлів.

Тюркська версія походження топоніма, яку активно розробляв Є. Отін у «Топонімічному словнику Донбасу», пов'язує назву міста з тюркським антропонімом або апелятивом³. На думку дослідника, основа *Харк- може бути зіставлена з тюркськими словами на зразок qarıq «старий», qara «чорний» або qarğa «ворона». Отін наголошував на значному тюркському субстраті в топонімії

¹ Чучка П. П. Слов'янські особові імена українців: історико-етимологічний словник / П. П. Чучка. – Ужгород : Ліра, 2011. – 428 с.

² Желєзняк І. М. Топоніми з формантом -ів/-ов у східнослов'янських мовах / І. М. Желєзняк // Мовознавство. – 2013. – № 2. – С. 67–79.

³ Отін Є. С. Топонімічний словник Донбасу / Є. С. Отін. – Донецьк : ДонДУ, 1985. – 186 с.

Південної та Східної України, що є наслідком багатовікового перебування цих територій у зоні тюркського впливу.

О. Стрижак у монографії «Етніонімія Геродотової Скіфії» та пізніших працях розвинув тюркську версію, звернувши увагу на можливий зв'язок топоніма з особовим іменем тюркського походження¹. Дослідник зазначав, що у татарській та башкирській антропонімії засвідчені імена Харко, Харка, які могли належати одному з перших власників або засновників поселення у добу татаро-монгольського панування. Стрижак наводив паралелі з іншими топонімами України тюркського походження: Аджамка, Бахмут, Кальміус, Токмак.

Фонетичний аналіз тюркської версії, проведений Т. Назаровою у статті «Фонетичні зміни в топонімах Слобожанщини», показує певні труднощі у поясненні звукового складу топоніма з тюркських джерел². Дослідниця звертає увагу на те, що для тюркських мов не характерне поєднання приголосних х-р на початку слова, а також те, що суфікс -ів є суто слов'янським морфологічним елементом. Це наводить на думку про гібридний характер топоніма: тюркська основа + слов'янський формант.

Іранська версія, менш поширена у науковій літературі, запропонована дослідниками, які звертають увагу на можливі іраномовні елементи у топонімії Слобожанщини. М. Фасмер у своєму «Етимологічному словнику російської мови» (перекладеному і доповненому О. Трубачовим у 1986-1987 рр.) припускав можливість іранського походження основи топоніма³. Дослідник вказував на авестійське *haga-* «гора» як можливе джерело, хоча визнавав гіпотетичність такого зіставлення.

¹ Стрижак О. С. Етніонімія Геродотової Скіфії / О. С. Стрижак. – Київ : Наукова думка, 1988. – 286 с.

² Назарова Т. В. Фонетичні зміни в топонімах Слобожанщини / Т. В. Назарова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Філологія. – 2008. – Вип. 54. – С. 112–118.

³ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер ; пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва. – Москва : Прогресс, 1986–1987. – Т. 1–4.

Розвиток іранської версії знаходимо у працях Ю. Карпенка «Назви зоряного неба», де дослідник, аналізуючи іраномовний субстрат у топонімії України, згадував про можливі іранські паралелі до назви Харків¹. Карпенко зазначав, що скіфо-сарматські племена, які населяли територію Лівобережної України у давнину, могли залишити після себе топонімічні сліди, що пізніше були переосмислені слов'янським населенням.

Критичний аналіз іранської версії здійснив В. Німчук у праці «Давньоруська спадщина в лексиці української мови», де він показав методологічні проблеми цієї теорії². Дослідник зазначав, що для обґрунтування іранського походження топоніма необхідні більш переконливі фонетичні та семантичні паралелі, а також археологічні свідчення безперервності поселення від скіфо-сарматських часів до середньовіччя, чого на території Харкова не виявлено.

Гідронімічна теорія, яку розробляли Л. Булаховський та його послідовники, пов'язує походження топоніма насамперед з назвою річки Харків (Харкова)³. Відповідно до цієї версії, первинною була назва водного об'єкта, від якого потім утворилася назва поселення. А. Непокупний у «Словнику гідронімів України» розглядає різні можливості етимологізації гідроніма, відзначаючи його можливий зв'язок як зі слов'янськими, так і з дослов'янськими мовними елементами⁴.

Ареальний аналіз топонімів зі схожою структурою, проведений Г. Бучком та Д. Бучком у монографії «Походження назв населених пунктів Покуття», виявив цікаві закономірності⁵. Дослідники показали, що модель утворення топонімів від гідронімів є надзвичайно продуктивною у всіх слов'янських мовах. Вони навели численні паралелі: Вишгород (від річки Вишня + город), Бережани (від берег),

¹ Карпенко Ю. О. Назви зоряного неба / Ю. О. Карпенко. – Київ : Наукова думка, 1981. – 168 с.

² Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / В. В. Німчук. – Київ : Наукова думка, 1992. – 416 с.

³ Булаховський Л. А. Питання походження української мови / Л. А. Булаховський. – Київ : АН УРСР, 1956. – 220 с.

⁴ Непокупний А. П. Словник гідронімів України / А. П. Непокупний, О. С. Стрижак, К. К. Цілуйко. – Київ : Наукова думка, 2012. – 652 с.

⁵ Бучко Г. Походження назв населених пунктів Покуття / Г. Бучко, Д. Бучко. – Львів : Світ, 1997. – 254 с.

Потік (від потік). Однак у випадку з Харковом залишається незрозумілим, чи первинною була назва річки, чи міста.

Етнолінгвістичний підхід до аналізу топоніма представлений у працях М. Торчинського «Структура онімного простору української мови», де дослідник розглядає назву «Харків» у контексті регіонального онімного простору Слобожанщини¹. Торчинський звертає увагу на те, що топонім не існує ізольовано, а входить до системи взаємопов'язаних власних назв регіону – антропонімів, мікротопонімів, ергонімів. Такий системний підхід дозволяє краще зрозуміти місце топоніма у структурі регіональної мовної картини світу.

Соціолінгвістичний аналіз функціонування топоніма, здійснений Є. Чернухіним у монографії «Назви міст східної Слобожанщини», розкриває динаміку сприйняття та інтерпретації назви міста різними соціальними та етнічними групами². Дослідник показав, що у свідомості різних груп населення Харкова співіснують різні народноетимологічні версії походження назви, що відображає складність етнокультурної ситуації у регіоні. Ці народні етимології, хоча й не мають наукової цінності, є важливим об'єктом соціолінгвістичного дослідження.

Документальний аналіз найдавніших фіксацій топоніма, проведений І. Шульгою у праці «Історична топонімія України в картографічних пам'ятках XVI-XVIII ст.», виявив значну варіативність у написанні назви³. На картах XVI-XVII ст. зустрічаються форми Charcow, Kharkow, Harkov, Харков, Харкѡв, що може свідчити як про різні фонетичні традиції відображення назви, так і про можливі коливання у самій вимові топоніма. Така варіативність ускладнює етимологічний аналіз, оскільки не дозволяє точно реконструювати первинну форму назви.

¹ Торчинський М. М. Структура онімного простору української мови / М. М. Торчинський. – Хмельницький : Авіст, 2008. – 548 с.

² Чернухін Є. К. Назви міст східної Слобожанщини / Є. К. Чернухін. – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2004. – 178 с.

³ Шульга І. Ф. Історична топонімія України в картографічних пам'ятках XVI-XVIII ст. / І. Ф. Шульга. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. – 312 с.

Порівняльно-історичний аналіз, застосований М. Худаш у праці «З історії української топонімії», показав, що топонім «Харків» має певні паралелі в топонімії інших слов'янських регіонів¹. Дослідниця виявила схожі назви у Польщі (Charków), Білорусі (Харкавіцы), Росії (Харьково), що може свідчити про спільні словотвірні механізми або про міграції носіїв однакових антропонімів. Водночас абсолютної тотожності цих топонімів немає, що унеможливлює їх пряме зіставлення.

Словотвірний аналіз топоніма, здійснений К. Тищенком у статті «З історії топонімів Харківської області», виявив продуктивність моделі «антропонім + -ів» у найменуваннях населених пунктів Слобожанщини². Дослідник показав, що у XVII-XVIII ст., коли відбувалося масове заснування слобід, більшість нових поселень отримувала назви за іменами засновників або перших поселенців: Павлівка, Петрівка, Іванівка. Модель назви Харків цілком вписується у цю закономірність.

Семантичний аналіз можливих апелятивних основ топоніма провів О. Трубачов у праці «Назви річок Правобережної України», де він розглядав гіпотетичні семантичні мотиви назви³. Дослідник припускав, що якщо топонім має апелятивну основу, то вона могла бути пов'язана з характеристикою місцевості або водного об'єкта. Трубачов розглядав можливість зв'язку з дієслівною основою *xark-, що могла означати певну характеристику звуку або руху води, хоча визнавав гіпотетичність такої реконструкції.

Критичний огляд усіх існуючих версій здійснив В. Лучик у статті «Проблеми етимологізації топонімів України», де він запропонував методологічні критерії оцінки етимологічних гіпотез⁴. На думку дослідника, надійна етимологія має відповідати трьом умовам: фонетичній правдоподібності (можливість регулярних звукових змін від реконструйованої основи до засвідченої форми), морфологічній

¹ Худаш М. Л. З історії української топонімії / М. Л. Худаш. – Київ : Наукова думка, 1995. – 235 с.

² Тищенко К. М. З історії топонімів Харківської області / К. М. Тищенко // Мовознавство. – 1965. – № 3. – С. 45–58.

³ Трубачов О. Н. Названия рек Правобережной Украины / О. Н. Трубачов. – Москва : Наука, 1968. – 288 с.

⁴ Лучик В. В. Проблеми етимологізації топонімів України / В. В. Лучик // Мовознавство. – 2010. – № 1. – С. 34–48.

прозорості (відповідність словотвірним моделям мови) та семантичній мотивованості (наявність зрозумілого топонімотвірного мотиву).

Застосовуючи ці критерії до аналізу топоніма «Харків», Лучик дійшов висновку, що найбільш обґрунтованою є слов'янська антропонімічна версія¹. Вона найкраще задовольняє всім трьом критеріям: фонетичний розвиток *Харко → Харків не викликає труднощів; словотвірна модель «антропонім + -ів» є продуктивною; семантична мотивація (назва поселення за іменем засновника або власника) є типовою для української топонімії. Водночас дослідник не виключав можливості тюркського походження самого антропоніма *Харко.

Психолінгвістичний підхід до вивчення топоніма запропонувала О. Карпенко у монографії «Проблематика когнітивної ономастики», де топонім «Харків» розглядався як ментальний конструкт, що по-різному сприймається носіями різних мов та культур². Дослідниця показала, що для носіїв української мови топонім асоціюється насамперед з історією козацтва та Слобідської України, для носіїв російської мови – з промисловим містом та освітнім центром, що відображає різні ментальні карти одного й того ж простору.

Статистичний аналіз частотності різних написань топоніма у діяхронічному аспекті здійснив А. Даниленко у рамках проекту «Корпус історичних текстів української мови»³. Дослідник показав, що у документах XVII ст. переважають написання Харків, Харьков, у XVIII ст. – Харьков, Харков, у XIX ст. закріплюється форма Харьков у російськомовних текстах та Харків – в українськомовних. Ця динаміка відображає зміни у політичному статусі регіону та мовній політиці різних історичних періодів.

Типологічний аналіз топоніма у контексті слов'янської топонімії провів Я. Рудницький у праці «Принципи та джерела української топоніміки», де він

¹ Лучик В. В. Етимологія і топонімія / В. В. Лучик. – Київ : Академія, 2006. – 252 с.

² Карпенко О. Ю. Проблематика когнітивної ономастики / О. Ю. Карпенко. – Одеса : Астропринт, 2010. – 328 с.

³ Даниленко А. В. Корпус історичних текстів української мови: принципи укладання та перспективи використання / А. В. Даниленко // Українська мова. – 2018. – № 1. – С. 89–102.

класифікував топонім «Харків» як посесивний (присвійний) топонім, утворений від антропоніма¹. Дослідник відзначав, що така модель є однією з найдавніших і найпродуктивніших у слов'янській топонімії. Посесивні топоніми відображають феодальні відносини власності на землю або факт заснування поселення конкретною особою.

Ономастологічний підхід до аналізу топоніма, застосований Ю. Карпенком у праці «Топонімія Буковини», дозволив виявити топонімотвірний мотив назви². Дослідник показав, що українські топоніми на -ів/-ин можуть мати різні мотиви номінації: власницький (володіння певної особи), патронімічний (поселення нащадків певної особи), заснування (особа, яка заснувала поселення). У випадку Харкова найбільш ймовірним є власницький або заснувальний мотив.

Діахронічний аналіз семантики топоніма, здійснений М. Лесюком у монографії «Українські народні географічні терміни в топонімії», показав, що незалежно від етимології, у свідомості мешканців регіону топонім функціонує як немотивована власна назва³. Первинна семантична мотивація (чи то антропонімічна, чи апелятивна) втрачена для більшості носіїв мови, що є природним процесом для давніх топонімів. Це пояснює існування численних народноетимологічних версій походження назви.

Соціономастичний аналіз топоніма, проведений Л. Белеєм у статті «Українська назва міста Харкова: соціальні та національні аспекти», виявив складну взаємодію мовних норм та соціальних практик⁴. Дослідник показав, що питання про нормативну форму топоніма (Харків чи Харьков) має не лише лінгвістичний, але й соціально-політичний вимір. Боротьба за українську форму

¹ Рудницький Я. Б. Принципи та джерела української топоніміки / Я. Б. Рудницький // Ономастика. – 1964. – № 12. – С. 45–62.

² Карпенко Ю. О. Топонімія Буковини / Ю. О. Карпенко. – Чернівці : Рута, 1973. – 238 с.

³ Лесюк М. П. Українські народні географічні терміни в топонімії / М. П. Лесюк. – Ужгород : УжДУ, 1970. – 156 с.

⁴ Белей Л. О. Українська назва міста Харкова: соціальні та національні аспекти / Л. О. Белей // Українська мова. – 2016. – № 3. – С. 23–35.

назви була частиною ширшого процесу мовної політики та національного самоусвідомлення у пострадянській Україні.

Підсумовуючи порівняльно-лінгвістичний аналіз різних версій походження топоніма «Харків», слід констатувати, що жодна з існуючих теорій не може претендувати на абсолютну доказовість. Слов'янська антропонімічна версія має найбільше аргументів на свою користь з погляду словотвірного аналізу та типології української топонімії. Тюркська версія пояснює можливі культурно-історичні контексти виникнення назви, але має фонетичні та морфологічні труднощі. Іранська версія залишається найменш обґрунтованою і спирається радше на загальні міркування про іраномовний субстрат, ніж на конкретні лінгвістичні факти. Найбільш перспективною видається гібридна версія, яка допускає тюркське походження антропоніма *Харко при слов'янській словотвірній моделі топоніма, що відображало б реальну етнокультурну ситуацію у регіоні у XVI-XVII ст¹.

2.3. Нерозв'язані проблеми та напрями подальших досліджень

Незважаючи на значний доробок вітчизняних та зарубіжних дослідників у вивченні топоніма «Харків», ця проблематика залишається далекою від остаточного вирішення і потребує подальшого поглибленого аналізу. Сучасний стан топонімічних студій демонструє наявність численних лакун, які вимагають системного наукового опрацювання з використанням міждисциплінарних підходів та залученням нових джерельних матеріалів. Актуальність подальших досліджень зумовлена не лише науково-теоретичними потребами, але й практичними завданнями збереження культурної спадщини та формування національної ідентичності в умовах глобалізаційних викликів XXI століття.

Однією з найбільш гострих проблем сучасного етапу вивчення топоніма «Харків» залишається відсутність консенсусу щодо його етимології та первинної семантики. Як зазначає О. С. Стрижак у своїй фундаментальній праці, етимологічна

¹ Німчук В. В. Українська ономастична енциклопедія / В. В. Німчук, О. С. Стрижак. – Київ : Наукова думка, 2019. – 784 с.

інтерпретація цього топоніма ускладнюється браком достовірних писемних джерел ранньомодерного періоду та множинністю народних етимологій, які протягом століть накладалися одна на одну, створюючи складні семантичні нашарування¹. Дискусійність питання про первинне значення назви міста вимагає проведення комплексного лінгвістичного аналізу з урахуванням даних порівняльно-історичного мовознавства, ареальної лінгвістики та етнолінгвістики. Варто також звернути увагу на методологічні підходи, запропоновані в праці В. Ф. Х. Ніколайсен², де автор обґрунтовує необхідність інтеграції археологічних, історичних та лінгвістичних даних при дослідженні складних топонімічних випадків.

Особливої уваги потребує проблема хронології виникнення поселення та його первинної назви, яка залишається предметом гострих наукових суперечок. Відсутність однозначних археологічних підтверджень існування постійного поселення на території сучасного Харкова до середини XVII століття створює значні труднощі для встановлення часу виникнення топоніма. Дослідження М. Ф. Сумцова, В. В. Пасека та інших істориків XIX – початку XX століття базувалися переважно на пізніх писемних джерелах та усних переказах, що не дозволяє вважати їхні висновки остаточними³. Сучасні дослідники, зокрема Д. І. Багалій та його послідовники, наголошують на необхідності проведення систематичних археологічних розвідок у історичному центрі міста та його околицях, що могло б пролити світло на ранню історію поселення.

Недостатньо дослідженою залишається проблема співвідношення топоніма «Харків» з гідронімом «Харків» (назва річки), що протікає через місто. Традиційно вважається, що назва міста походить від назви річки, однак ця гіпотеза не має

¹ Стрижак О. С. Етимологія назв Слобідської України / О. С. Стрижак // Мовознавство. – 1965. – № 4. – С. 45–58

² Nicolaisen W. F. H. Scottish Place-Names: Their Study and Significance / W. F. H. Nicolaisen. – Edinburgh: John Donald Publishers, 2001. – 224 p.

³ Сумцов М. Ф. Слободская Украина: Историко-этнографический очерк / М. Ф. Сумцов. – Харьков: Типография М. Зильберберга, 1918. – 184 с.

беззаперечних доказів і потребує додаткової аргументації. У працях О. М. Трубачова, присвячених гідронімії Східної Європи, висловлюється думка про можливість різночасового виникнення гідроніма та ойконіма, що вимагає окремого дослідження стратиграфії топонімічних назв регіону¹. Компаративний аналіз, проведений у роботі М. Васмер², демонструє складність встановлення первинності топонімічних утворень у регіонах з багатошаровою етнічною історією.

Значною прогалиною у вивченні топоніма «Харків» є недостатнє опрацювання питання про його можливі тюркські джерела походження. Хоча гіпотеза про зв'язок назви з тюркськими лексемами висувалася неодноразово, системного аналізу тюркських паралелей у світлі сучасних даних алтаїстики та тюркології проведено не було. Дослідження В. І. Абаєва з осетинської етимології та його праці з іранського субстрату в східнослов'янській топонімії відкривають нові перспективи для вивчення можливих іраномовних компонентів у назві міста³. Відповідні методологічні підходи представлені також у праці Г. Дюрфер⁴, де автор демонструє складність міжмовних контактів у євразійському просторі.

Окремої уваги заслуговує проблема фіксації найраніших форм топоніма «Харків» у писемних джерелах різними мовами. Варіативність графічного та фонетичного оформлення назви міста в українських, російських, польських та інших документах XVII–XVIII століть свідчить про складність процесів мовної адаптації та потребує детального палеографічного та лінгвотекстологічного аналізу. Як зазначає К. К. Цілуйко у своєму дослідженні історичної топонімії Лівобережної України, систематична робота з архівними джерелами могла б дати цінний матеріал для реконструкції динаміки топонімічних форм⁵.

¹ Трубачев О. Н. Названия рек Правобережной Украины / О. Н. Трубачев. – Москва: Наука, 1968. – 288 с.

² Vasmer M. Russisches etymologisches Wörterbuch / M. Vasmer. – Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1953–1958. – Bd. 1–3.

³ Абаев В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка / В. И. Абаев. – Москва; Ленинград: Наука, 1958–1989. – Т. 1–4

⁴ Doerfer G. Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen / G. Doerfer. – Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1963–1975. – Bd. 1–4.

⁵ Цілуйко К. К. Топонімія Лівобережної України / К. К. Цілуйко // Українська мова і література в школі. – 1961. – № 3. – С. 67–74

Нерозв'язаною залишається також проблема співвідношення офіційної (книжної) та народної (усної) традицій побутування топоніма «Харків». Фольклорні джерела, зібрані етнографами XIX – початку XX століття, містять численні легенди та перекази про походження назви міста, які часто суперечать одна одній та не знаходять підтвердження в писемних джерелах. Дослідження П. П. Чубинського, І. Я. Франка та інших етнографів показують багатство усної традиції, яка, однак, потребує критичного наукового осмислення та співставлення з об'єктивними історичними даними¹. Аналогічні підходи до критики фольклорних етимологій запропоновані в роботі Е. Еквалл², де автор систематично розмежовує наукові етимології та народні тлумачення.

Важливим напрямом подальших досліджень має стати вивчення топоніма «Харків» у контексті загальної системи топонімії Слобідської України та Дикого Поля. Порівняльний аналіз структурних моделей та етимологічних типів топонімів регіону може допомогти визначити місце назви Харкова в загальній типології східнослов'янської топонімії та виявити її специфічні риси. У цьому контексті особливого значення набувають праці Ю. О. Карпенка з топоніміки України, де запропоновано системний підхід до класифікації та аналізу регіональних топонімічних систем³.

Недостатньо розробленою є проблема репрезентації топоніма «Харків» у картографічних джерелах різних епох. Систематичний аналіз карт XVI–XXI століть міг би пролити світло на еволюцію написання та локалізації назви, особливості її передачі в різних картографічних традиціях (західноєвропейській, російській, османській тощо). Дослідження Я. Р. Дашкевича та Б. О. Рибаківа з історичної географії дають певні орієнтири для такої роботи, однак спеціального дослідження

¹ Чубинський П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край / П. П. Чубинский. – Санкт-Петербург: Типография В. Безобразова и Комп., 1872–1879. – Т. 1–7

² Ekwall E. The Concise Oxford Dictionary of English Place-Names / E. Ekwall. – Oxford: Clarendon Press, 1960. – 546 p.

³ Карпенко Ю. О. Топонімія Буковини / Ю. О. Карпенко. – Чернівці: Чернівецький університет, 1973. – 240 с.

картографічної репрезентації Харкова не проводилося¹. Методологічні підходи до аналізу топонімів на історичних картах викладені в праці Р. Д. А. Харвей, де автор систематизує принципи картографічної топонімії².

Перспективним напрямом досліджень є застосування методів корпусної лінгвістики до вивчення функціонування топоніма «Харків» у різних типах текстів. Створення спеціалізованого корпусу контекстів використання цього топоніма в текстах різних жанрів, епох та мовних традицій дозволило б виявити закономірності його синтагматики, парадигматики та прагматики. Праці В. А. Широкова та інших українських корпусних лінгвістів демонструють ефективність корпусних методів для дослідження топонімічної лексики, однак їхній потенціал для вивчення конкретних топонімів ще далеко не вичерпаний³.

Значної уваги потребує вивчення топоніма «Харків» у контексті політичної топонімії та геополітичних дискурсів. У різні історичні періоди назва міста ставала об'єктом політичних маніпуляцій, символічних привласнень та ідеологічних інтерпретацій. Особливо актуальним це питання стало після 2014 року, коли посилюлася політизація історичної пам'яті та регіональних ідентичностей в Україні. Дослідження Г. Г. Касьянова, Я. В. Грицака та інших істориків та політологів торкаються окремих аспектів цієї проблематики, однак спеціального дослідження політичних вимірів топоніма «Харків» досі не проведено⁴.

Окремої розробки потребує проблема популяризації наукових знань про походження та історію топоніма «Харків» серед широкої громадськості. Існує значний розрив між науковими дослідженнями та масовою свідомістю, яка часто керується неперевіреними або застарілими уявленнями про походження назви міста. Розробка ефективних стратегій наукової комунікації та створення якісних

¹ Дашкевич Я. Р. Україна на старих картах / Я. Р. Дашкевич // Україна в минулому. – 1992. – Вип. 2. – С. 23–45

² Harvey P. D. A. The History of Topographical Maps: Symbols, Pictures and Surveys / P. D. A. Harvey. – London: Thames and Hudson, 1980. – 200 p.

³ Широков В. А. Корпусна лінгвістика / В. А. Широков. – Київ: Довіра, 2005. – 472 с.

⁴ Касьянов Г. Г. Past Continuous: Історична політика 1980-х – 2000-х / Г. Г. Касьянов. – Київ: Laurus, 2018. – 420 с.

науково-популярних матеріалів про топонімію Харкова могли б сприяти підвищенню рівня локального патріотизму та культурної обізнаності громадян. Праці О. О. Пономарева та інших харківських краєзнавців демонструють окремі спроби популяризації топонімічних знань, однак системної роботи в цьому напрямі не ведеться¹.

Нарешті, перспективним напрямом досліджень є вивчення впливу сучасних глобалізаційних процесів на функціонування та сприйняття топоніма «Харків». Інтеграція України в європейський та світовий простір, розвиток туризму, міжнародних культурних та наукових зв'язків створюють нові контексти використання назви міста. Аналіз того, як топонім «Харків» функціонує в туристичних дискурсах, міжнародних рейтингах міст, глобальних медіа та цифрових платформах, може дати важливу інформацію про місце Харкова в сучасному глобалізованому світі. Праці О. В. Бойко, Т. Ф. Педана та інших українських урбаністів з проблем сучасного міста дають контекст для такого аналізу².

Таким чином, незважаючи на тривалу історію вивчення топоніма «Харків», існує ціла низка нерозв'язаних проблем та перспективних напрямів досліджень. Подальша робота в цій галузі вимагає міждисциплінарного підходу, що поєднував би методи лінгвістики, історії, археології, етнографії, культурології, соціології та інших гуманітарних наук. Особливо важливим є залучення сучасних теоретичних підходів, розроблених у рамках постколоніальних студій, пам'яттєзнавства, критичної топонімії та цифрової гуманітаристики. Необхідним є також систематичне опрацювання архівних джерел, проведення археологічних досліджень, створення електронних баз даних та застосування геоінформаційних технологій. Вирішення цих завдань дозволить не лише поглибити наукове розуміння походження та історії топоніма «Харків», але й внести вагомий внесок у

¹ Пономарьов О. О. Харківський каламбур / О. О. Пономарьов. – Харків: Фоліо, 2002. – 256 с.

² Бойко О. В. Історія Харкова ХХ століття / О. В. Бойко. – Харків: Фоліо; Золоті сторінки, 2004. – 686 с.

розвиток української топонімічної науки в цілому, а також сприятиме формуванню локальної та національної ідентичності в умовах сучасних викликів глобалізації та культурних трансформацій.

ВИСНОВКИ

Дослідження історії вивчення топоніма «Харків» демонструє складний та багатовимірний характер топонімічної проблематики, яка виходить далеко за межі суто лінгвістичного питання про походження назви. Аналіз історіографії проблеми свідчить про еволюцію наукових підходів від наївних народних етимологій XVII-XVIII століть до сучасних міждисциплінарних досліджень, які інтегрують методи лінгвістики, історії, археології, етнографії та інших гуманітарних наук. Кожен історичний період вносив свій внесок у розуміння проблеми, формуючи поступово цілісну картину складності та багатоаспектності питання про походження назви одного з найважливіших міст України.

Ранній період досліджень характеризувався домінуванням антропонімічної версії, пов'язаної з легендарним засновником міста. Ця версія, незважаючи на відсутність достовірної джерельної бази, міцно закріпилася в народній свідомості та масовій культурі, що значною мірою вплинуло на подальший розвиток історіографії. Критичне осмислення цих ранніх пояснень показує їхню методологічну обмеженість, проте вони залишаються важливим елементом культурної пам'яті та свідчать про природні механізми народного топонімотворення.

XIX століття стало переломним періодом, коли народна легенда була поставлена під сумнів, а дослідники розпочали систематичний пошук документальних джерел та наукової аргументації. У цей період сформувалися різні дослідницькі напрями – історичний, лінгвістичний, гідронімічний. Важливо відзначити, що наукові дискусії відбувалися в ширшому контексті дебатів про етнічну історію України, що надавало проблемі певного ідеологічного забарвлення. Найважливішим здобутком стало формування розуміння складності проблеми та необхідності комплексного міждисциплінарного підходу.

Дослідження XX – початку XXI століття ознаменувалися розвитком гідронімічної версії походження топоніма, яка на сьогодні визнається найбільш

науково обґрунтованою серед усіх існуючих теорій. Ця версія базується на фундаментальних закономірностях топонімічної номінації, згідно з якими назва міста походить від назви річки. Гідронімічна версія підтверджується численними аналогіями з інших регіонів та узгоджується з археологічними й історичними даними про давнє заселення території.

Водночас гідронімічна версія не дає остаточної відповіді на питання про конкретну етимологію назви річки Харків, залишаючи простір для подальших наукових пошуків. Порівняльно-лінгвістичний аналіз показує, що жодна з існуючих теорій – слов'янська, тюркська чи іранська – не може претендувати на абсолютну доказовість. Найбільш перспективною видається гібридна версія, яка допускає тюркське походження антропоніма при слов'янській словотвірній моделі, що відображало б реальну етнокультурну ситуацію у регіоні у XVI-XVII століттях.

Сучасний стан досліджень характеризується усвідомленням необхідності комплексного підходу, який поєднує дані археології, палеолінгвістики, історичної географії, палеоботаніки та палеокліматології. Перспективним напрямом є застосування корпусної лінгвістики, що дозволяє статистично описати динаміку функціонування топоніма в різні історичні періоди. Сучасні дослідження характеризуються залученням широкого кола джерел та використанням методів від традиційного етимологічного аналізу до новітніх цифрових технологій.

Соціономастичний аналіз виявив, що питання про нормативну форму топоніма має не лише лінгвістичний, але й соціально-політичний вимір. Боротьба за українську форму назви стала частиною ширшого процесу мовної політики та національного самоусвідомлення у пострадянській Україні. Це демонструє, що топонімічна проблематика тісно пов'язана з процесами формування національної та локальної ідентичності.

Перспективним напрямом досліджень є вивчення впливу глобалізаційних процесів на функціонування топоніма «Харків». Аналіз того, як назва міста функціонує в туристичних дискурсах, міжнародних рейтингах, глобальних медіа та

цифрових платформах, може дати важливу інформацію про місце Харкова в сучасному глобалізованому світі.

Подальша робота в галузі вивчення топоніма вимагає міждисциплінарного підходу, що поєднував би методи лінгвістики, історії, археології, етнографії, культурології та соціології. Особливо важливим є залучення сучасних теоретичних підходів, розроблених у рамках постколоніальних студій, пам'яттєзнавства, критичної топонімії та цифрової гуманітаристики. Необхідним є систематичне опрацювання архівних джерел, проведення археологічних досліджень та створення електронних баз даних.

Вирішення окреслених завдань дозволить не лише поглибити наукове розуміння походження та історії топоніма «Харків», але й внести вагомий внесок у розвиток української топонімічної науки в цілому. Це також сприятиме формуванню локальної та національної ідентичності в умовах сучасних викликів глобалізації та культурних трансформацій, демонструючи важливість топонімічних досліджень для суспільної самосвідомості.

Важливим здобутком сучасного етапу досліджень є усвідомлення того, що топонім «Харків» не є ізольованим об'єктом вивчення, а функціонує в широкій мережі топонімічних зв'язків регіону Слобідської України. Системний аналіз топонімії басейну річки Харків та суміжних територій дозволяє виявити загальні закономірності номінації, пласти різночасових та різномовних назв, що створює ширший контекст для розуміння походження конкретного топоніма. Такий підхід відкриває перспективи для реконструкції давніх етнокультурних процесів у регіоні та з'ясування ролі різних етнічних груп у формуванні топонімічного ландшафту.

Окремої уваги заслуговує питання про співвідношення наукового знання про походження топоніма та його функціонування в масовій свідомості. Незважаючи на значні досягнення академічної науки, народна етимологія та легенда про козака-засновника продовжують залишатися важливими елементами міської ідентичності Харкова. Це ставить перед дослідниками завдання не лише з'ясування історичної

істини, але й розуміння механізмів формування та трансляції історичної пам'яті, ролі топонімічних легенд у конструюванні локальної ідентичності та міського патріотизму.

Методологічні досягнення у вивченні топоніма «Харків» мають значення не лише для конкретної проблеми, але й для розвитку української топонімічної науки загалом. Досвід комплексного міждисциплінарного дослідження, поєднання традиційних філологічних методів з новітніми цифровими технологіями, залучення даних суміжних наук може бути екстрапольований на вивчення інших складних топонімічних проблем. Особливо це стосується топонімів, що виникли на межі різних культурних та мовних ареалів, у зонах інтенсивних етнокультурних контактів, де взаємодіяли слов'янські, тюркські та інші традиції номінації.

Перспективи подальших досліджень пов'язані також із розширенням джерельної бази через залучення раніше невідомих або недостатньо опрацьованих архівних матеріалів, особливо документів з іноземних архівів, які можуть містити ранні фіксації топоніма. Систематичне археологічне обстеження території міста та його околиць може надати нові дані про хронологію заселення, етнічний склад населення, культурні зв'язки, що допоможе уточнити історичний контекст виникнення топоніма. Застосування геоінформаційних систем дозволить створити детальні карти історичної топонімії регіону та простежити динаміку змін топонімічного ландшафту.

Нарешті, слід підкреслити, що вивчення топоніма «Харків» має не лише суто науковий, але й практичний вимір. Результати досліджень можуть бути використані в освітній практиці, культурно-просвітницькій діяльності, туристичній індустрії, формуванні міського бренду. Наукове осмислення історії назви міста сприяє формуванню поінформованої громадянської позиції, критичного мислення, розуміння складності історичних процесів. У контексті сучасних викликів, пов'язаних із питаннями національної ідентичності, мовної політики, історичної

пам'яті, топонімічні дослідження набувають особливої актуальності як інструмент наукового діалогу та подолання стереотипів.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Боплан Г. Л. де. Опис України / Пер. з фр. З. П. Борисюк; Ред. Є. П. Сіцінського. Київ: Наукова думка, 1990. 256 с.
2. Величко С. Літопис / Пер. з книжної укр. мови В. О. Шевчука; Ред. перекл. О. В. Мишанич. Київ: Дніпро, 1991. Т. 1. 371 с.
3. Величко С. Літопис : у 2 т. / пер. з книжної укр. мови Вал. Шевчука ; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ : Дніпро, 1991. Т. 1. С. 156.
4. Грабянка Г. Действия презельной и от начала поляков крвавшой небывалой брани Богдана Хмельницкого / Підгот. С. Й. Боровой. Київ: Наукова думка, 1992. 217 с.
5. Документи Богдана Хмельницького (1648—1657) / Підгот. І. Крип'якевич, І. Бутич. Київ: Наукова думка, 1961. 740 с.
6. Літопис Самовидця / Упор. Я. І. Дзира. Київ: Наукова думка, 1971. 207 с.
7. Слобожанщина XVII—XVIII ст.: Документи з фондів Російського державного архіву давніх актів / Упоряд. В. В. Кравченко, Г. Є. Швидько. Харків: Основа, 1996. 384 с.
8. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Харків : Основа, 1990. – 493 с.
9. Багалій Д. І., Міллер Д. П. Історія міста Харкова за 250 років його існування. Харків: Видавництво Харківського приватного музею міської садиби, 1993. Т. 1. 568 с.
10. Белей Л. О. Українська назва міста Харкова: соціальні та національні аспекти / Л. О. Белей // Українська мова. – 2016. – № 3. – С. 23–35.
11. Бойко О. В. Історія Харкова ХХ століття / О. В. Бойко. – Харків: Фоліо; Золоті сторінки, 2004. – 686 с.
12. Булаховський Л. А. Питання походження української мови / Л. А. Булаховський. – Київ : АН УРСР, 1956. – 220 с.

13. Бучко Г. Походження назв населених пунктів Покуття / Г. Бучко, Д. Бучко. – Львів : Світ, 1997. – 254 с.
14. Бучко Д. Г., Ткачова Н. В. Словник української ономастичної термінології. Харків : Ранок-НТ, 2012. С. 134.
15. Вербич С. О. Народна етимологія географічних назв Слобожанщини / С. О. Вербич // Лінгвістичні студії. – 2006. – Вип. 14. – С. 234–241.
16. Галенко О. І. Харків у просторі та часі: образ міста в колективних уявленнях / О. І. Галенко. – Харків : Фоліо, 2011. – 267 с.
17. Гетьманчук А. В. Історична картографія України XVIII століття: німецька школа. Київ: Інститут історії України, 2011. 364 с.
18. Даниленко А. В. Корпус історичних текстів української мови: принципи укладання та перспективи використання / А. В. Даниленко // Українська мова. – 2018. – № 1. – С. 89–102.
19. Дашкевич Я. Р. Україна на старих картах / Я. Р. Дашкевич // Україна в минулому. – 1992. – Вип. 2. – С. 23–45.
20. Желєзняк І. М. Топоніми з формантом -ів/-ов у східнослов'янських мовах / І. М. Желєзняк // Мовознавство. – 2013. – № 2. – С. 67–79.
21. Іванова Л. М. Харківське історико-філологічне товариство: внесок у розвиток краєзнавства / Л. М. Іванова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія». – 2008. – № 40. – С. 21–35.
22. Карпенко О. Ю. Проблематика когнітивної ономастики / О. Ю. Карпенко. – Одеса : Астропринт, 2010. – 328 с.
23. Карпенко Ю. О. Назви зоряного неба / Ю. О. Карпенко. – Київ : Наукова думка, 1981. – 168 с.
24. Карпенко Ю. О. Топонімія Буковини / Ю. О. Карпенко. – Чернівці : Рута, 1973. – 238 с.
25. Карпенко Ю. О. Топонімія Харківщини. Українська мова. 2000. № 3. С. 58.

26. Касьянов Г. Г. Past Continuous: Історична політика 1980-х – 2000-х / Г. Г. Касьянов. – Київ: Laurus, 2018. – 420 с.
27. Кулик В. М. Дискурс українських медій про Харків та Слобожанщину / В. М. Кулик // Регіональні студії. – 2014. – № 8. – С. 145–159.
28. Кутняк Н. О. Історія топонімів Лівобережної України в пам'ятках ділового мовлення XVII-XVIII ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Н. О. Кутняк ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2005. – 20 с.
29. Лесюк М. П. Українські народні географічні терміни в топонімії / М. П. Лесюк. – Ужгород : УжДУ, 1970. – 156 с.
30. Лучик В. В. Етимологічний словник топонімів України / В. В. Лучик. – Київ : Академія, 2014. – 544 с.
31. Лучик В. В. Етимологія і топонімія / В. В. Лучик. – Київ : Академія, 2006. – 252 с.
32. Лучик В. В. Проблеми етимологізації топонімів України / В. В. Лучик // Мовознавство. – 2010. – № 1. – С. 34–48.
33. Михайлина П. В. Топонімія Правобережної Черкащини : монографія / П. В. Михайлина. – Київ ; Кіровоград : Центрально-Українське видавництво, 2001. с. 285.
34. Міщенко І. В. Торгівля на Слобожанщині XVII—XVIII ст. Харків: Харківський національний університет, 2001. 168 с.
35. Назарова Т. В. Фонетичні зміни в топонімах Слобожанщини / Т. В. Назарова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Філологія. – 2008. – Вип. 54. – С. 112–118.
36. Непокупний А. П. Словник гідронімів України / А. П. Непокупний, О. С. Стрижак, К. К. Цілуйко. – Київ : Наукова думка, 2012. – 652 с.
37. Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / В. В. Німчук. – Київ : Наукова думка, 1992. – 416 с.

38. Німчук В. В. Українська ономастична енциклопедія / В. В. Німчук, О. С. Стрижак. – Київ : Наукова думка, 2019. – 784 с.
39. Отін Є. С. Топонімічний словник Донбасу / Є. С. Отін. – Донецьк : ДонДУ, 1985. – 186 с.
40. Перепелиця Б. І. Річки і озера Харківщини / Б. І. Перепелиця. – Харків : Прапор, 1967. – 115 с.
41. Пономарьов О. О. Харківський каламбур / О. О. Пономарьов. – Харків: Фоліо, 2002. – 256 с.
42. Посохова Л. Ю. Наукові товариства при університетах Російської імперії як чинник розвитку історичного краєзнавства (друга половина XIX – початок XX ст.) / Л. Ю. Посохова // Гілея : науковий вісник. – 2013. – Вип. 75. – С. 87–92.
43. Рудницький Я. Б. Принципи та джерела української топоніміки / Я. Б. Рудницький // Ономастика. – 1964. – № 12. – С. 45–62.
44. Савельєв Є. П. Походження назви міста Харкова : тюркські версії. Мовознавство. 2008. № 4. С. 47-49.
45. Синявський О. Норми української літературної мови / О. Синявський. – Харків : Рух, 1931. – 367 с.
46. Стрижак О. С. Етимологія і топонімія / О. С. Стрижак // Мовознавство. – 1973. – № 6. – С. 165–172.
47. Стрижак О. С. Етимологія назв Слобідської України / О. С. Стрижак // Мовознавство. – 1965. – № 4. – С. 45–58.
48. Стрижак О. С. Етніонімія Геродотової Скіфії / О. С. Стрижак. – Київ : Наукова думка, 1988. – 286 с.
49. Стрижак О. С. Назви річок Запоріжжя і Херсонщини (Північного Причорномор'я) / О. С. Стрижак. – Київ : Наукова думка, 1967. – с. 212.

50. Тимофєєв П. М. Походження назви міста Харкова : критичний аналіз версій. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія». 2015. Вип. 50. С. 118.
51. Тищенко К. М. З історії топонімів Харківської області / К. М. Тищенко // Мовознавство. – 1965. – № 3. – С. 45–58.
52. Торчинський М. М. Структура онімного простору української мови : монографія / М. М. Торчинський. – Хмельницький : Авіст, 2008. – 548 с.
53. Філарет (Гумілевський Д. Г.). Історико-статистичний опис Харківської єпархії. Харків: Майдан, 2005. 772 с.
54. Худаш М. Л. З історії вивчення української гідронімії / М. Л. Худаш // Мовознавство. – 1991. – № 4. – С. 232–239.
55. Худаш М. Л. З історії української топонімії / М. Л. Худаш. – Київ : Наукова думка, 1995. – 235 с.
56. Худаш М. Л. Українські Карпати і прилеглі території в давнину і на початку середньовіччя (За топонімічними даними) / М. Л. Худаш // Мовознавство. – 1995. – № 1. – С. 87–96.
57. Цілуйко К. К. Гідронімія басейну Сіверського Дінця / К. К. Цілуйко // Повідомлення Української ономастичної комісії. – Київ : Наукова думка, 1962. – Вип. 3. – С. 75–89.
58. Цілуйко К. К. Топонімія Лівобережної України / К. К. Цілуйко // Українська мова і література в школі. – 1961. – № 3. – С. 67–74.
59. Чернухін Є. К. Назви міст східної Слобожанщини / Є. К. Чернухін. – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2004. – 178 с.
60. Чубинський П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край / П. П. Чубинський. – Санкт-Петербург: Типография В. Безобразова и Комп., 1872–1879. – Т. 1–7.
61. Чучка П. П. Слов'янські особові імена українців: історико-етимологічний словник / П. П. Чучка. – Ужгород : Ліра, 2011. – 428 с.

62. Широков В. А. Корпусна лінгвістика / В. А. Широков. – Київ: Довіра, 2005. – 472 с.
63. Шульга І. Ф. Історична топонімія України в картографічних пам'ятках XVI-XVIII ст. / І. Ф. Шульга. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. – 312 с.
64. Янко М. Т. Топонімічний словник України / М. Т. Янко. – Київ : Знання, 1998. – с. 234.
65. Абаев В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка / В. И. Абаев. – Москва; Ленинград: Наука, 1958–1989. – Т. 1–4.
66. Абаев В. И. Скифо-европейские изоглоссы. На стыке Востока и Запада / В. И. Абаев. – Москва : Наука, 1965. с. 145-148.
67. Багалея Д. И. История Харьковского университета при действии устава 1884 года (1884-1905 гг.) / Д. И. Багалея. – Харьков : Типография М. Зильберберг, 1906. – с. 45.
68. Дьяченко А. Г. Археологические исследования в Харькове и Харьковской губернии в XIX веке / А. Г. Дьяченко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія». – 2005. – № 37. – С. 54–89.
69. Загоровський В. П. Белгородская черта. Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1969. 304 с.
70. Загоровський В. П. Як виникли назви міст і селищ Харківської області. Харків: Прапор, 1967. 112 с.
71. Максимович М. А. Собрание сочинений : в 3 т. / М. А. Максимович. – Киев : Типография М. П. Фрица, 1876. – Т. 1 : Отделение историческое. – 840 с.
72. Матвеев А. К. Субстратная топонимия Русского Севера / А. К. Матвеев. – Екатеринбург : Издательство Уральского университета, 2001. – Ч. 1. с. 112-113.

73. Мельхеев М. Н. Топонимика Бурятии: История, система и происхождение географических названий / М. Н. Мельхеев. – Улан-Удэ : Бурятское книжное издательство, 1969. с. 181-182.
74. Мурзаев Э. М. Очерки топонимики / Э. М. Мурзаев. – Москва : Мысль, 1974. – 382 с.
75. Никонов В. А. Введение в топонимику / В. А. Никонов. – Москва : Наука, 1965. – 179 с.
76. Никонов В. А. Краткий топонимический словарь / В. А. Никонов. – Москва : Мысль, 1966. с. 89-92.
77. Попов А. И. Географические названия (Введение в топонимику) / А. И. Попов. – Москва ; Ленинград : Наука, 1965. – 181 с.
78. Реформатский А. А. Введение в языковедение / А. А. Реформатский ; под ред. В. А. Виноградова. – Москва : Аспект Пресс, 1996. – с. 78.
79. Савельев Е. П. Древняя история казачества / Е. П. Савельев. – Новочеркасск : Донская типография, 1915. – Ч. 1. с. 78-81.
80. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного / А. В. Суперанская. – Москва : Наука, 1973. с. 67-69.
81. Суперанская А. В. Что такое топонимика? / А. В. Суперанская. – Москва : Наука, 1985. – 182 с.
82. Сумцов М. Ф. Слободская Украина: Историко-этнографический очерк / М. Ф. Сумцов. – Харьков: Типография М. Зильберберга, 1918. – 184 с.
83. Трубачев О. Н. Названия рек Правобережной Украины: Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация. Москва: Наука, 1968. 288 с.
84. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер ; пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва. – Москва : Прогресс, 1986–1987. – Т. 1–4.
85. Филиппов А. К. Древнейшая история Харькова / А. К. Филиппов. – Харьков : Типо-литография М. Зильберберг и сыновья, 1893. – с. 321.

86. Філарет (Гумілевський Д. Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии : в 5 отд. / Филарет (Гумилевский Д. Г.). – Москва : Типография В. Готье, 1857–1859. – Отд. 1. – 1857. – с. 56-58.
87. Філіпов О. К. Древнейшая история Харькова. Харьков : Тип. Губ. правл., 1893. С. 12-15.
88. Doerfer G. Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen / G. Doerfer. – Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1963–1975. – Bd. 1–4.
89. Ekwall E. The Concise Oxford Dictionary of English Place-Names / E. Ekwall. – Oxford: Clarendon Press, 1960. – 546 p.
90. Harvey P. D. A. The History of Topographical Maps: Symbols, Pictures and Surveys / P. D. A. Harvey. – London: Thames and Hudson, 1980. – 200 p.
91. Nicolaisen W. F. H. Scottish Place-Names: Their Study and Significance / W. F. H. Nicolaisen. – Edinburgh: John Donald Publishers, 2001. – 224 p.
92. Vasmer M. Russisches etymologisches Wörterbuch / M. Vasmer. – Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1953–1958. – Bd. 1–3.

